

ACTES DEL SYMPOSION TIRANT LO BLANC, QUA- DERNS CREMA, ASSAIG, 1993

EL TIRANT EN LA TARDOR MEDIEVAL CATALANA

LOLA BADIA

I. LES CRÒNIQUES, LA VERSEMBLANÇA, ELS MODELS

Des que Martí de Riquer (1964, II, pp. 575-602; 1990, pp. 79-71) va consagrar la distinció, assumim sense problemes que les dues grans obres de ficció escrites en català al segle XV, el *Tirant lo Blanc* i el *Curial e Güelfa*, pertanyen al diguem-ne subgènere «novel·la cavalleresca» i no pas al de «llibre de cavalleries»: les obres esmentades substitueixen les fantasies, tan fascinants com impossibles, de l'antic *roman courtois*, per una sòlida dosi del que modernament entenem per versemblança en literatura.¹

Agraeixo a Albert Soler la cessió dels materials a propòsit del *Tirant* i del *Llibre de l'orde de cavalleria* de Llull que s'esmenten en el curs d'aquest treball. Un agraïment semblant per a Rosa Maria P. Fuster i Anna Cortadellas. També vull recordar que les converses que he mantingut amb Martí de Riquer, Xavier Renedo, Lluís Cabré, Josep Pujol, Anton Espadaler i Isabel Grifoll durant l'«any Tirant» segurament m'han suggerit idees que no puc acabar de destriar de les que són exclusivament personals.

¹ És factible de veure trets de novel·la cavalleresca també en la *Història de Jacob Xalabín* (Riquer 1964, II, pp. 569-574). Poden completar el quadre els elements de crònica novel·lada presents al *Viatge al Purgatori de Sant Patrici* de Ramon de Perellós, que té força ingredients de llibre de viatges (Riquer, *ibidem*, pp. 315-322). Per a les relacions del *Tirant* amb aquesta mena de llibres, *vid.* el treball de Francisco López Estrada en aquestes mateixes Actes.

El *Tirant* es desenrotlla a Anglaterra, Sicília, l'Imperi Bizantí, el Magreb i a aquella illa de Rodes que va ser rescatada del setge del Soldà el 1444, com ens explica en vers català Francesc Ferrer (Riquer 1990, pp. 127-130).² Els llocs del *Curial* també es poden controlar sobre mapes d'ús corrent: Montferrat, Milà, Àustria, París, Aragó, Nàpols, Tunis, Jerusalem, Tebes... Ni Tirant, ni Curial, d'altra banda, ni en general els cavallers dels seus entorns, no s'enfronten amb enemics que no puguin respondre a experiències reals;³ l'ele-

² El *Romans de l'armada del Soldà contra Rodes* no té, però, punts de contacte amb el *Tirant* (Ferrer 1989). Hi ha alguns indrets comptats on el realisme geogràfic, tal com l'entenen modernament, sotsobra, encara que fos acceptable per a un lector del xv (poc viatger); *vid.* cap. 404 (Martorell 1990b, p. 797, ratlles 7-14): «Recita lo libre que aquest rei Scariano era molt gran de cos [...] era senyor dels negrins de Etiòpia, [...] e lo seu regne era tan gran que fronterejava ab la Barberia en lo regne de Tremicèn, e de l'altra part ab les Indies e ab lo Preste Johan, e per la terra d'aquest passa o corre lo riu Tigris». La diplomàcia d'Alfons el Magnànim va estar en contacte amb el «Preste Joan», és a dir el rei d'Abissínia l'any 1450 (Hillgarth 1973, II, p. 282; Riquer 1990, p. 166). No sabem quina pot ser, doncs, aquesta gran Etiòpia que va del Magreb a les riberes del Tigris. *Vid.* les notes 3 i 25. A la nota 51 s'esmenta un manlleu del *Tresor* al cap. 409, que no soluciona el problema que planteja el cap. 404, p. 1032.

³ Segons la crítica a l'ús, l'excepció que confirma la regla és l'aventura del cavaller Espèrcius amb el drac-donzella de l'illa del Lango del cap. 410, procedent, com és sabut, dels *Viatges* de Joan de Mandeville. Riquer 1990, pp. 302-306, especifica que, com que la traducció catalana medieval d'aquesta obra és fragmentària, no podem saber si el *Tirant* reprèn directament el text de l'original francès o recorre a la versió susdita. Una interpretació del *Tirant* menys centrada en la defensa del seu realisme i més atenta a la seva substància retòrica, com la que es defensa en aquest treball, tal vegada no trobaria tan extravagant el cap. 410 (*vid.* els apartats IV i V). El miracle que permet distingir els cadàvers dels cristians dels dels musulmans al cap. 340 ja diu Riquer 1990, p. 213, que s'explica perquè respon a una credulitat de cronista. És un tema present, d'altra banda, en repertoris d'exemples de predicador, com el d'Étienne de Bourbon.

ment meravellós està domesticat, o bé per l'esperit festiu de les corts al *Tirant*, o bé pel racionalisme al·legòric al *Curial*.⁴

Si ens preocupa la presència d'elements històrics reals en la novel·la cavalleresca catalana, no podem ignorar la inclusió al *Curial*, com a personatge de ficció, del rei Pere el Gran, que va governar la Corona d'Aragó entre 1276 i 1285, com ens conta el seu cronista Desclot.⁵ La figura heroica i cavalleresca d'un rei que es va comportar novel·lescament en episodis tals com el desafiament de Bordeus, colora literàriament l'antiga crònica oficial d'aquest monarca.⁶ Al seu torn, però, aquest relat històric, que volia ser didàctic, polític i bell alhora (Sobré 1978, Elliott 1983, Hauf 1986), exerceix la seva influència en la prosa d'un escriptor de ficció del xv: l'anònim del *Curial* no solament manlleua de Desclot una part de la matèria del segon llibre de la seva novel·la, sinó també la dimensió heroica del rei fet personatge, que el cronista ja havia presentat pensant en lectors avesats als valors del *roman*.⁷

⁴ Em refereixo a episodis tals com l'entremès del rei Artús dels caps. 189-202 del *Tirant* (*vid. infra*) o a la tramoia mitològica del *Curial*, tal com l'analitza a Badia 1987 i 1988.

⁵ Per a les fonts d'aquesta novel·la, de vegades explícites i d'altres implícites, *vid.* les notes a les edicions de Miquel i Planas (*Curial* 1932) i Aramon (*Curial* 1930-1933). Més informació a Riquer 1964, II, pp. 612-630, Sansone 1963, Espadaler 1984, Rico 1982, pp. 89-90, Badia 1987 i 1988, Gómez 1988, Butinyà, en premsa, Turró 1991.

⁶ *Curial* 1930-1933, II, pp. 246-248. Desclot 1949-1951, III, pp. 152-179. *Vid.* Riquer 1964, I, pp. 429-448.

⁷ En aquest sentit és instructiu comprovar com l'anònim del *Curial* introdueix l'elogi del rei Pere gairebé com si fos una exposició del vers encomiàstic que Dante li dedicà: «d'ogni valor portó cinta la corda», *Purg.* 7, 114 (*Curial* 1930-1933, II, pp. 246-248). La validació de la ficció literària (*vid.* nota 9) per a l'anònim del *Curial* passava per una tortuosa «filosofia de l'autoritat», que ara no és el moment d'evocar.

El *Curial* deu, doncs, alguna cosa més a Desclot que un simple manlleu de materials narratius: la concepció mateixa d'una ficció sostinguda, el que per a nosaltres és la novel·la, es confonia en la seva ment amb el que per a nosaltres és la història; com diu Turró 1991, pp. 162-168, l'anònim del *Curial* escriu una «crònica poetada». És canònic, en efecte, relacionar la versemblança del *Curial* amb les cròniques novel·lades contemporànies de cavallers de carn i ossos, com Jean le Maingre, dit Boucicaut, Pero Niño o Jacques de Lalaing.⁸ Quan l'anònim, al famós episodi del Parnàs, atorga al seu protagonista la funció de dictar sentència sobre la qüestió de si és millor la poesia, que implica ficció, o la història, construint sobre la veritat, de fet s'està pronunciant, com ja he assenyalat en una altra banda (Badia 1987, pp. 272-273; Badia 1988, pp. 124 i 137-138), sobre una tria literària, que es projecta sobre la seva obra. Com el seu creador, Curial prefereix justament aquells que «scriviren la veritat» (*Curial* 1930-1933, III, p. 91); el terme de referència de la seva ficció narrativa és definitivament la història.⁹

⁸ Riquer 1964, II, p. 600, i Espadaler 1984, pp. 163-182, que ja proposa situar en el model cronístic els orígens de la versemblança de la novel·la. Hauf 1989. Riquer 1990, pp. 58-71.

⁹ Quan uso el terme ficció en el text d'aquest treball sense cursiva ni cometes ho faig en el sentit habitual, pres de l'anglès, d'«afirmació o narració literària inventada»; el mot té, doncs, un contingut semàntic força desplaçat amb relació al segle xv, quan la *ficció* reclamava necessàriament una fabulació especulativa, relacionada amb les activitats dels *poetes*, carregada de significacions ocultes, que podien ser vistes com a bones, bé que sovint eren sentides com a perniciosos. Per això els escriptors que per a nosaltres són novel·listes defugen aquests perills i es presenten com a historiadors de la «vera veritat» muntaneriana. Cal una revisió del sentit que els autors catalans de la darrerietat del xiv i del xv atribueixen als termes *poesia* o *poètiques ficcions*, des del punt de vista estilístic, moral i científic (Josep Pujol i Gómez prepara un estudi sobre aquesta qüestió). Darrerament

Aquest deute del *Curial* amb la història com a model literari es pot atribuir també sense embuts al *Tirant*: ho avalen la seva adscripció, diguem que genèrica, a la «novel·la cavalleresca» i la coneguda semblança entre les peripècies de Tirant a Constantinoble i les aventures reals de Roger de Flor a l'Imperi Bizantí al segle xiv. Des d'aquest punt de vista adquireix, per exemple, un nou sentit el famós proemi de l'obra, en el qual l'autor es fa passar pel traductor d'un llibre d'històries verídiques i exemplars, primer de l'anglès al portuguès i després del portuguès al català de València (Martorell 1990b, pp. 1-2). Aquesta afirmació no és ni del tot vertadera ni del tot falsa, des del moment que els primers 27 capítols del *Tirant* són efectivament, com tots sabem, el *rifacimento* del poema anglonormand del segle xiii *Guy de Warwick* (Riquer 1990, pp. 95-97, 257-271). Martorell, presentant-se com a traductor, manté un joc d'ambigüitats inquietant (Riquer 1990, p. 182), perquè per a l'autor del *Tirant* la ficció novel·lesca i la història tenien amplis marges de coincidència, precisament entorn del culte literari de la «vera veritat», és a dir la versemblança. Crec, a més, que la traducció, entesa en sentit lat (*vid.* els darrers paràgrafs de l'apartat V), és l'operació literària que permet sostenir aquesta ambigüitat, com a estratègia prologal i també com a pretext per a l'escriptura.¹⁰ La fu-

Xavier Renedo m'ha fet observar com el terme *ficció* en Martorell no remet solament als textos dels poetes antics que mereixen exegesi, com en Corella o en el *Curial* (Badia 1988, pp. 132-138 i 157-170), sinó també a les representacions dramàtiques pròpiament dites: només cal llegir el títol del cap. 283, «Ficció que féu la reprovada Viuda a Tirant». *Vid.* l'apartat III, *infra*.

¹⁰ Com és àmpliament sabut, des dels seus orígens la narrativa romànica d'entreteniment manté estretes relacions amb la història (la matèria de Bretanya i el seu deute amb la fabulosa *Historia regum Britanniae* de Godofred de Montmouth; el mot *roman*, que deriva de les traduccions o arro-

sió indestriable de la ficció amb els procediments dels cronistes i la constant utilització d'ingredients històrics contemporanis com a polpa narrativa (Riquer, 1990, pp. 136, 150) crec que confirmen l'assumpció de la crònica històrica, de fets passats o coetanis, com a model literari en la «novel·la cavalleresca». Francisco López Estrada mostra que caldria afegir, a més, en aquest model literari l'espècimen «llibre de viatges» (*vid.* nota 1), del qual la crònica de Martorell, d'altra banda, també participa.

Hi ha fins i tot pistes estilístiques que fan pensar que efectivament Martorell podia haver après a escriure, almenys pel que fa al registre bèl·lic, llegint Muntaner. Així Riquer 1990, pp. 201-202, ens sobta amb: «com escriu Martorell en frase que sembla del cronista Muntaner, "tota la celada li enclotà, que lo cervell li feu eixir per los ulls e per les orelles, e caigué mort del cavall (cap. 72, p. 123, ratlles 9-10)"». Parlant, doncs, de Muntaner, en una ocasió vaig intentar mostrar com els capítols de la seva crònica, destinats a presentar l'expedició dels catalans a Orient, responen a un model narratiu novel·lesc que exigeix la presència d'un protagonista heroic per a articular-se coherentment en relat (Badia 1993, pp. 19-38). Després d'un segle i mig Martorell usa la biografia muntaneriana d'aquest protagonista heroic, Roger de Flor, com a pedrera de material narratiu per a la seva ficció de nova planta. L'*exemplum* de valor patriòtic i militar, referit per l'antic cronista català, es va poder transmutar en les esplèndides aventures de Tirant perquè la caiguda de Constantinoble en mans dels

mançaments de les històries suposadament vertaderes de l'antigor clàssica...). Les dues versions del *Guy de Warwick* que conec fan passar insistentment per història tot el que contenen; sobretot el text en prosa del xv: «Selon les hystoires toutes accordables ensemble, puis que Messire Guy se fut parti»... *Le Rommant*, 1969, p. 269.

turcs el 29 de maig de 1453 li va conferir una insospitada actualitat, més enllà de tota consideració a propòsit dels llocs comuns de la narrativa romànica (Riquer 1990, p. 168).¹¹ L'existència de models contemporanis de Tirant com Geofroy de Thoisy, János Húnyadi o Pedro Vázquez de Saavedra (Riquer 1990, pp. 129-130 i 169-177), entre d'altres, és precisament el que confirma el valor exemplar dels persistents paral·lelismes entre Roger de Flor i l'heroi de Martorell: tots dos accedeixen a Constantinoble des de Sicília per socórrer l'emperador contra els turcs, tots dos s'han d'enfrontar amb un bàndol contrari dintre de l'imperi grec, tots dos compten amb l'hostilitat d'alguns italians (genovesos o d'altre indret), tots dos reben càrrecs militars d'alta responsabilitat a l'imperi, tots dos lluiten contra l'emir de Kermian o Gran Carmany a l'actual Turquia, tots dos es casen amb una princesa de sang imperial, tots dos moren a la ciutat d'Adrianòpolis (Riquer 1990, pp. 168-169).

La pervivència de les cròniques catalanes de l'època expansiva de la Corona d'Aragó (1250-1350) com a model narratiu i pedrera de material exemplar de les obres de ficció del xv és, doncs, el primer dels fenòmens culturals que em complac d'evocar. El fet que es puguin establir paral·lelismes tan suggeridors entre dos cronistes i dos narradors de ficció, convida, d'altra banda, a l'anàlisi comparativa de les dues obres que van produir els darrers per provar d'extreure'n més

¹¹ Per a la bibliografia sobre Constantinoble al *Tirant*, Riquer 1990, pp. 11-12 i 167-168. Per al text del poema català coetani de Martorell *Complants a la lamentable presa de Constantinoble*, *vid.* Piccat 1987 i Isabel de Riquer, en premsa. *Vid.* la nota 15 i Marinesco 1953-1954. Que hi ha encara moltes coses a dir ho mostra l'article que va publicar Riquer a «La Vanguardia» el 20 de novembre de 1990 i el llibre nou sobre la nostra novel·la que té en premsa.

trets en comú.¹² Tan sols per donar un tast de la validesa de l'exercici en qüestió, fixem-nos en la similitud entre l'esquema narratiu essencial de les dues obres. Tenim sengles cavallers sortits de la petita noblesa que, gràcies a la seva singular virtut militar i moral, escalen les més altes posicions socials i es casen amb dames que els porten en dot un patrimoni més enllà de tota expectativa. Tots dos viuen una turmentada història sentimental amb les dames en qüestió i són temptats per altres amors, tots dos passen un període al nord d'Àfrica, que s'intercala entre el moment més baix de la seva relació amb l'estimada i la consecució de l'èxit final i definitiu en la guerra contra els turcs. Al nord d'Àfrica, finalment, tots dos esquiven la passió d'una dama local que no aconsegueix de desviar-los dels seus propòsits vitals fonamentals, com Dido no va poder fer-ho amb Eneas al cèlebre poema llatí. La naturalesa del deute virgilià d'aquestes aventures és cridanera al *Curial* (Bastardas 1987; Badia 1988, pp. 140-143) i passa desapercibuda al *Tirant*, tot i que Maragdinà, profundament enamorada d'un Tirant que la tracta com una germana, parla fervorosament del suïcidi per defugir un pretendent no desitjat al cap. 315 (Martorell 1990b, p. 667, ratlles 26-28) i desgrana uns quants paral·lelismes clàssics: «E reputaria a mi per santa, si podia imitar aquella Adriana o a Fedra, Sípila o Énone, qui per donar fi a llurs penes se mataren. E açò seria la major ofensa que yo't poria fer, que venjaria la mort del meu pare». El refús que fan Tirant i Curial de l'amor de les donzelles mores troba una compensació en la conversió al cris-

¹² Hi convida també la proximitat cronològica dels textos. Les dates del *Curial* a Riquer 1964, II, p. 621: 1435-1465 (Espadaler 1984, p. 247, precisa: *post* 1456). La dedicatòria del *Tirant* esmenta el 1460 (Martorell 1979, p. 114). Martorell va morir el 1465 (Chiner, Villalmanzo 1991, p. 662).

tianisme, a la qual totes dues accedeixen a través dels seus estimats frustrats.¹³

L'esquema que acabo de recordar, si descomptem l'afer ètico-sentimental dels episodis nord-africans que evocuen l'*Eneida*, es correspon amb una admirable exactitud amb la trama bàsica d'una novel·leta breu, diguem-ne «de consum», que va gaudir als segles XIV-XVII d'un èxit sense parió, la *Història de París e Viana*. Riquer 1964, II, p. 602 i Cátedra (*Història de París e Viana* 1986, pp. 25-32) ja han fet notar que no es pot descartar l'origen català d'aquesta obreta, que conta les peripècies de dos enamorats, separats per una distància social insalvable, que aconsegueixen de ser units en matrimoni gràcies a la tenacitat de l'amor d'ella i a les aventures nord-africanes d'ell. I és que el fil comú de la trama narrativa de les tres novel·les que ens ocupen descansa en el motiu folklòric catalogat per Stith Thompson sota la sigla L 161 «Lowly hero marries princess» (variant L 161.3 «Mercenary soldier accepted lover of princess»).

Al cap. 125 (Martorell 1990b, p. 249, ratlla 32) del *Tirant* la història de París i Viana apareix representada a les parets de la cambra del tresor imperial; al *Curial* els dos enamorats formen part d'una llista d'amants cèlebres (*Curial*

¹³ Vid. els caps. 322-326 del *Tirant* (Bosch 1949-1950, p. 12). Càmar mor dient: «Reeb-me, senyor, que a tu vaig; cristiana són e he nom Johana» (*Curial* 1930-1933, III, p. 151) i Curial l'enterra en lloc sagrat després de rescatar el seu cos llançat als lleons (*ibidem*, p. 158). La tràgica mort de Càmar contrasta amb la solució pràctica i sense residus d'amargor del matrimoni entre una Maragdinà i un Escariano renovats pel cristianisme. Martorell clarament es manté al marge de la moda sentimental emparentada, en darrera instància, amb la *Fiammetta*, que es complau en els morbosos sofriments de l'amor impossible; la seva Viuda Reposada, una dona refusada, pot arribar a ser risible i grotesca i el seu suïcidi pot arribar a ser vist com un final just. Sembla que els mòrbids mals de l'*amor hereos* al *Tirant* només serveixen per a «burlar e trufar».

1930-1933, III, p. 230).¹⁴ La repetició de l'esquema bàsic de la trama sentimental al *Tirant*, al *Curial* i al *París e Viana* no entra en contradicció ni amb el que es diu a Riquer 1990, p. 168 a propòsit de la salvació que Constantinoble com a *topos* literari romànic actiu al *Tirant*, ni amb el paper que hi juguen els materials muntanerians: la nostra obra, brillant exponent de la cultura literària de la tardor medieval catalana, és indefugiblement terreny de convergències, hibridacions i sobreposicions d'estímul diversos.

II. TIRANT, PROCURADOR DELS INFIDELS

De les tres obres preses en consideració només el *Tirant*, tanmateix, aprofita la presència de l'heroi en terres d'infidels per transformar-lo en una mena de supercroat de singular eficàcia, capaç de realitzar, quan ja no hi havia res a fer,¹⁵ el que els exèrcits cristians no van aconseguir als segles que van de l'XI al XV en totes les expedicions militars que van llençar contra l'Islam. També és interessant de veure, des d'aquest punt de vista, com la cristianització del nord d'Àfrica és al

¹⁴ Al *Tirant* l'esment té un valor simbòlic: Carmesina ensenya el tresor a Tirant i a Diafebus, empena per la seva mare (Brianda també ensenya el seu tresor a Blandín als vv. 1.830-1.840, *Blandín* 1974, p. 132); al cap. 146 veurem com Carmesina emula Viana en el seu absolut lliurament interior a l'estimat (*vid.* la nota 24). La llista d'enamorats al *Curial* apareix també en funció simbòlica: en la visió de la Güelfa ferida d'amor. Per a d'altres esments de l'obreta en les lletres hispàniques, *Història de París e Viana* 1986, p. 36; i per a les relacions París-Tirant-Curial, *ibidem*, pp. 56-57.

¹⁵ *Vid.* la nota 11. Per a les dimensions militar, ideològica i diplomàtica de la política oriental d'Alfons el Magnànim, Vicens Vives 1956, pp. 139-142; Hillgarth 1979-1984, II, pp. 282-284. Aquest darrer conclou, ajudant-se amb Marinesco 1953-1954, que el resultat més durable de la lluita antimusulmana d'Alfons és la novel·la catalana *Tirant lo Blanc* (*sic*).

Tirant el pas previ a la derrota dels turcs que ocupen l'Imperi Bizantí, una estratègia que als temps de sant Lluís de França i àdhuc als segles XIV i XV va gaudir d'un cert predicament amb relació a la recuperació de Terra Santa, per bé que no va obtenir mai cap èxit.¹⁶

Aquesta faceta de croat de Tirant¹⁷ no cal relacionar-la amb suggestions peregrines, quan el mateix Martorell exhibeix als capítols inicials de la seva obra una abel·lidora pista lul·liana, incorporant fragments del *Llibre de l'orde de cavalleria* (Nicolau 1905, pp. 10-23; Riquer 1990, pp. 96 i 261-266). És sabut que Ramon Llull va concebre la seva Art com una eina múltiple, que havia de fer possible, entre altres coses, la conversió dels infidels, i va dedicar diverses monografies a la qüestió de com recuperar la Terra Santa, adequades a les conjuntures històriques canviants dels seus dies (*vid.* nota 16 i Bonner-Badia, 1988, pp. 11-54).

Aquesta evocació de Ramon, el «procurador dels infidels»,

¹⁶ Runciman 1973, III, pp. 389-423. A la p. 393 s'esmenten els plans del *Liber de fine* lul·lià, que contempnen, precisament, una recuperació de la Terra Santa com a conseqüència de les conquestes de l'Espanya musulmana, del nord d'Àfrica i de les illes de Rodes i Xipre. Constantinoble també cal que sigui arrabassada als grecs com a mesura de seguretat. Per a un tat de la complexitat diplomàtica d'aquesta mena de plans als temps de Llull, *vid.* Domínguez 1986.

¹⁷ És la faceta «idealista» de Tirant, descrita, per exemple, a Alonso 1951, on també es fa esment de la dualitat de l'obra («idealismo» i «fragmentación positivista»). També s'acosta a la qüestió l'apartat de Riquer 1990, pp. 237-240, «Els dos estils». *Vid.* també la duplicitat del *Tirant* apuntada per Menéndez Pelayo a Riquer 1990, p. 18. Cal no descartar, tanmateix, la presència d'un cert element irònic o distanciador en certs episodis on triomfa l'ideal (i en d'altres on fracassa, *vid.* la nota 24); hi ha una ambigüitat persistent al *Tirant*, que no sembla que haguem aconseguit de definir de forma prou clara en termes de model literari; aquesta ambigüitat no hauria d'induir ni lectures exageradament hilarants ni refutacions radicals de l'element còmic.

respon a la sospita que Martorell vagi projectar, potser amb un cert toc d'irònic distanciament (*vid.* nota 17), els grans plans apostòlics lul·lians, suggerits pel famós manlleu del *Llibre de l'orde de cavalleria*, en els episodis nord-africans del *Tirant*, els quals cal que siguin vistos, des d'aquesta perspectiva, com un desenllaç conscient i coherent del pla general de l'obra i no com un afegit pedant i avorrit d'una altra mà (Mir 1989).¹⁸

Considerem, doncs, l'adaptació del *Llibre de l'orde de cavalleria*. La darrera edició de l'opuscle lul·lià (Llull 1988, pp. 67-68) posa de relleu el fet que Martorell va operar una doble redacció del manlleu que ens ocupa, primer al *Guillem de Vàroic* i després al *Tirant*, amplificant i reduint el seu propi text com si es tractés d'una font més.¹⁹ El fet més curiós

¹⁸ Aquest comentarista calcula que els episodis africans constitueixen un 20% de la novel·la i responen a l'antic esquema de la purificació interior de l'heroi després d'un error que enterboleix el seu *curriculum*. Malgrat que el lector modern trobi aquests capítols africans força «medievals» i feixucs, per a Martorell no són, doncs, una digressió gratuïta, per molt que al *Tirant* no hi hagi pròpiament cap culpa explícita que calgui netejar (com és el cas dels episodis anàlegs del *Curial*, *vid.* Badia 1988). *Vid.* la desaparició de la coautoria de Galba (apartat V), que reforça la concepció del *Tirant* com a obra unitària.

¹⁹ Malgrat que el tractat lul·lià va circular per Anglaterra i apareix copiat en versió francesa en sumptuosos manuscrits que el nostre autor pogué conèixer (Llull, 1988, p. 68, nota 13), sempre hem cregut, com Riquer 1964, II, p. 648, que «La part doctrinal procedeix, en gran proporció, del *Llibre de l'orde de cavalleria* de Ramon Llull i, com és natural, directament sobre el seu text català» (Riquer 1990, p. 96). He d'agrair a Albert Soler, curador de la darrera edició del *Llibre de l'orde de cavalleria* (Llull 1988), les següents apreciacions textuais sobre els manlleus que ens ocupen: «Joanot Martorell no va prendre el text del *Llibre de l'orde de cavalleria* de cap dels manuscrits actualment conservats. El manuscrit del qual va copiar pertanyia probablement a la mateixa branca que A (Ateneu Barcelonès, ms. 3) i F (Biblioteca de Sant Francesc de Palma, ms. 9), però no era descen-

és el títol que Martorell dona al llibre que l'ermità lul·lià, que la novel·la identifica amb el venerable Guillem de Vàroic, llegeix en el moment de ser sorprès en el seu solitari retir per un escuder innominat, que esdevé el Tirant de la nova ficció. Aquest llibre, que a l'opuscle lul·lià cal identificar amb el mateix *Llibre de l'orde de cavalleria* que estem llegint, és en el *Tirant* un *Arbre de batalles*, títol associat habitualment a l'obra homònima de l'escriptor francès Honoré Bouvet, que va ser traduïda al català al segle XV i que literalment no té res a veure amb el text del *Tirant*.²⁰ Cal observar que el sintagma *Arbre de batalles*, en lloc de *Llibre de l'orde de cavalleria*, faria força goig fins i tot com a títol de l'obra original d'algú que havia escrit llibres que es diuen *Arbre de ciència* o *Arbre de filosofia d'amor* (Riquer 1990, pp. 105, 184); el detall no deixa de ser significatiu si volem insinuar que Martorell sabia més de Llull del que deixen veure els manlleus literals que en fa. D'altra banda el recurs a autoritats exornatives era un procediment sancionat als tractats morals catalans, com ara el *Chrestia* d'Eiximenis, que a la primera part del *Dotzè* cita feliçment les «regles e documents» que escrigué «Lancelot,

dent de cap d'aquests manuscrits, sinó còpia d'algun antecedent». *Vid.* la justificació a l'apèndix II. *Vid.* també la nota 30 per a l'afer dels manlleus del *Livre de Lancelot del Lac*, presents al *Llibre de l'orde de cavalleria* i al *Tirant*.

²⁰ Bastardas 1980. Riquer 1990, pp. 270-271 reporta que al ms. *Old Royal*, 15, E, VI del Museu Britànic aquest tractat jurídic francès apareix copiat al costat de la versió en prosa de *Gui de Warwick*, i dels Estatuts de l'orde de la Garrotera, entre d'altres textos cavallerescos propers als interessos de Martorell (cal datar el còdex entre 1444 i 1445). Sembla que no podem admetre el segon viatge d'aquest a Anglaterra entre 1450 i 1451 proposat per Entwistle, ja que segons Chiner, Villalmanzo 1991, p. 661, després de 1444 Joanot estava completament arruïnat; això exclou la consulta del còdex, propietat d'aquell Enric VI que el nostre novel·lista conegué entre 1438 i 1439.

famós cavaller, segons posen les històries gèl·liques» (Riquer 1990, pp. 206-207).²¹

Segons que mostra Soler 1989, pp. 117-124, el *Llibre de l'orde de cavalleria* no és una apologia de la cavalleria sagrada a l'estil de Sant Bernat, ja que va ser concebut com una «branca de l'Art» adaptada a l'ús dels cavallers que viuen en el segle i que ni tan sols té res a veure, en principi, amb l'aplicació concreta de l'exèrcit a la guerra contra l'Islam. Aquesta constatació deixa obert el problema de com connectar l'esperit de croada del *Tirant* amb el del beat,²² però el fet és que l'heroi de Martorell propicia el bateig d'almenys 378.327 musulmans: són els que surten sumant els del cap. 330 (Martorell 1990b, p. 693, ratlla 26) i els del 404 (*ibidem*, p. 796, ratlla 24); i n'hi ha més, per exemple, els indeterminats de Montàgata, la conversió dels quals s'anuncia al cap. 372. Se'm fa molt difícil llegir aquests extrems sense pensar en les obsessions del Lull que Martorell ha saquejat insistentment al començament del seu llibre. Arribo a pensar, fins i tot, si entremig de l'aparent serietat de tot aquest plantejament, no hi ha un gram d'ironia, per exemple, en totes aquelles «vexelles», «conques, cocis e librells» d'aigua beneïda que una mu-

²¹ La millor descripció dels procediments del menoret la dona Hauf a Eiximenis 1990b, pp. 59-123. Tres mostres més d'autoritats fantasioses: al *Dotzè* 1986-1987, I, p. 194, ratlles 11-16, una sentència dels *Remedia amoris* d'Ovidi, repetida alguns cops al llarg del *Crestià*, és atribuïda a Aristòtil; *ibidem*, I, p. 140, ratlles 22-24, se cita una carta d'Eneas als cavallers de Tebes; *ibidem*, II, p. 404, ratlla 25, Esiodus és l'autor d'una *Poecia*. *Vid.* l'apartat IV per al *Lancelot* en el *Tirant*. Sovint Eiximenis atribueix el discurs d'autoritat a una veu del més enllà (Badia 1988, p. 116).

²² Crida l'atenció precisament que l'única al·lusió a l'enemic islàmic pertanyi a un fragment de text que Martorell encaixona entre dos manlleus literals de Lull (Nicolau 1905, p. 17). Guillem diu: «bé ha L anys que yo rebí l'orde de cavalleria en les parts de Africha, en una gran batalla de moros» (cap. 30, Martorell 1990b, p. 52, ratlles 24-25).

nió de frares i capellans administra a la plaça pública africana al començament del cap. 404. La ironia, tanmateix, si hi és, condueix al món de l'ambigu i no pas al de la negació absoluta dels valors relativitzats (*vid.* nota 17).

Martorell dedica els 98 capítols inicials de la seva obra a la descripció del model mític del cavaller i de les primeres armes del seu heroi. Abans de llançar Tirant contra l'enemic real, pirata barbaresc, moro magrebí o turc dels regnes mediterranis orientals, fa que aquest adquireixi la teoria i la pràctica imprescindibles per construir-se una competència professional. Si la pràctica ens apareix descrita a través de dos relats que reporten el gran torneig en ocasió de les nocces del rei d'Anglaterra,²³ la teoria està representada en gran part per un model vivent que es diu Guillem de Vàroic i que veiem actuar sempre exemplarment al llarg dels primers vint-i-set capítols. Guillem consagra la seva vida a la «primera intenció» amb la més alta exigència lul·liana: «estimar, servir i lloar Déu». La renúncia de l'heroi als béns terrenals, inclòs el matrimoni, a favor del servei de Déu es troba ja a la primera versió en vers del *Guy de Warwick* (Riquer 1990, p. 258).

Tirant s'aprèn tan bé la lliçó que sembla ell mateix el protagonista d'un nou *exemplum* de coratge, generositat i cortesia. El novell cavaller es comporta, en efecte, de forma completament desinteressada en les seves primeres accions militars: no és el desig de guany el que el porta a la Mediterrània, sinó la defensa dels cristians assetjats a l'illa de Ro-

²³ Relat de Tirant, caps. 28-57, relat de Diafebus, caps. 58-98. El *curriculum* de Tirant presenta una coloració versemblant perquè s'ajusta al dels cavallers històrics Guillaume du Chastel o Jacques de Lalaing (Riquer 1990, p. 211), però dintre de la ficció de Martorell ocupa el lloc de la formació exemplar i modelica de l'heroi. Això és també el que mostra Rafael Beltran en aquest mateix volum a propòsit dels clixés literaris de les biografies novel·lades de cavallers reals del xiv i del xv.

des (*vid.* la nota 2). Cap alt honor dels que hauria pogut obtenir a Sicília no el tempta (Riquer 1990, p. 126). Només quan l'amor per Carmesina faci d'ell un vulnerable home de carn i ossos i no un immutable cavaller de l'ideal, Tirant començarà a necessitar (i a acceptar) honors i regals.²⁴ L'actuació de Tirant al nord d'Àfrica és, des d'aquest punt de vista, un retorn als orígens pel que fa a la puresa de les motivacions de l'acció i els resultats són exageradament (potser irònicament?) òptims.

Al cap. 327 Tirant convenç el pagà Escariano de la veracitat de la fe cristiana. Com ja ha estat observat (Bosch 1949-1950, pp. 10-11), aquest rei negre i gegantí és un convers potencial ja que ha estat adoctrinat des de petit per uns frares franciscans (cap. 309, Martorell 1990b, p. 653, ratlla 6) i es vol casar amb Maragdina, la qual acaba de decidir d'abraçar el cristianisme.²⁵ Abans de rebre el baptisme, però, el catecumen vol reunir més informació, concretament sobre el dogma de la Trinitat «a fi que amb major devoció

²⁴ Alguns crítics moderns han insistit en aquesta doble faceta de la personalitat de Tirant, sobretot Yates 1980 (hom parla d'ambigüitat, *vid.* la nota 17). Al cap. 146, Carmesina disposa que «mitja càregua d'or» del tresor imperial, al qual té accés, sigui lliurada a Tirant a través de Diafebus (Martorell 1990b, p. 330, ratlla 21). Al cap. 148, Tirant pesa el regal i comprova que és molt superior al que havia estat anunciat: «quintar e mig» (*ibidem*, p. 336, ratlla 32). *Vid.* la nota 14. Quan l'emperador ofereix a Tirant la successió en vida seva (*ibidem*, cap. 452, p. 869, ratlles 6-7), l'heroi refusa l'ofertament, però no pot renunciar a «les tornes», és a dir a la mà de la princesa, que «stimaria més que si'm daven X imperis» (*ibidem*). Aquesta darrera frase no és l'habitual tòpic ponderatiu de la lírica cortesana («am ley tan que ja no'm fóra obs per ésser meu Tir o Jerusalem», Andreu Febrer, poema X, vv. 36-37); s'acosta més a una manera d'acceptar l'ofertament del poder que trobem als vv. 1.650-1.660 del *Blandin de Cornualha* (Blandin 1974, p. 129).

²⁵ *Vid.* la nota 13 per als orígens literaris de la figura de Maragdina i la 2 per a la problemàtica localització del regne africà on governa Escariano.

yo puixa rebre aquell sant sagrament». Escariano intueix que la preparació intel·lectual de Tirant no s'adiu a aquesta tasca, ja que «tu has més après en l'art de cavalleria i en lo fet de les armes, que no en declarar los fets de la Santa Scriptura» (cap. 327, *ibidem*, p. 688, ratlles 20-24). Tirant comença advertint el rei que res no pot suplir la virtut de la fe, però li dóna les explicacions del cas. Martorell omet els detalls tècnics i es limita a atribuir a les paraules de Tirant una eficàcia impressionant, a jutjar per la reacció d'Escariano:

Capità virtuós, no poguera jamés creure que per a ésser cavaller poguesses tant saber en los fets de la Trenitat, e tu n'has parlat tan altament que jamés pensara que lo teu enteniment fos tan subtil en dar-m'ó així entenent com ho has fet; e més notícia m'has donada de la fe crestiana tu sol que no feren aquells frares que en ma companyia estaven [...] (*ibidem*, p. 689, ratlles 3-7).

Tant la insistència d'Escariano en el problema trinitari com la misteriosa fórmula explicativa avançada per un laic, poden passar com a mostres de l'extraordinari interès per les subtils teològiques que mostraven els laics cultes valencians de la tardor medieval (Hauf 1983, pp. 240-243). Tanmateix tampoc no és desenraonat recordar que tot just a les primeres pàgines del tercer tractat del *Llibre del gentil e dels tres savis* de Llull es poden trobar exposats els fonaments del cristianisme a partir de la «demostració per raons necessàries» del dogma de la Trinitat.²⁶ És prou sabut que, segons el beat, l'Art, que permet operacions com aquesta, va ser reve-

²⁶ Bonner 1989, I, pp. 179-199. *Vid.* també *ibidem*, pp. 91-99 i Llull 1957-1960, I, pp. 1.049-1.056.

lada per Déu a Ramon, un home laic, al marge de l'església oficial.²⁷

Les pistes disperses que he enumerat, i que probablement no són les úniques, crec que parlen a favor de la coherència de l'esperit de croada que Martorell desplega al *Tirant*; en un conegut llibre de divulgació històrica l'historiador britànic J. N. Hillgarth apunta que aquesta obra és la consecució més duradora de la lluita antimusulmana del regnat d'Alfons el Magnànim (*vid.* la nota 15): i és que d'eines locals per a la guerra ideològica no ens en faltaven, només cal veure com sant Vicent intercalava en alguns dels seus sermons *de sanctis* descripcions de disputes contra l'infidel a causa de l'evocació de la biografia apostòlica del protagonista del dia (*vid.* la nota 27).

III. DE CAVALLERIES I ENTREMESOS

La presència d'elements teatrals al *Tirant* espera una monografia. El material es presenta en diversos episodis, com ara les festes que s'organitzen a la cort anglesa per celebrar les nupcies reials (caps. 44-55) o l'entremès celebrat a la cort de Constantinoble al cap. 189, on apareix una sibilla presidint

²⁷ *Vid.*, però, el sermó del mercedari al cap. 403 del *Tirant*, esmentat al final de l'apartat IV. Martorell podia saber que Lluïl «demostrava» la fe per «raons necessàries», la qual cosa no implica que conegués ni l'abast teòric ni els termes exactes de la proposta lul·liana. Es fa difícil anar més enllà donada la vaguetat teològica de Martorell, d'altra banda perfectament explicable; *vid.* Ferrer 1932-1988, VI, pp. 88-89, 134-136 i 195-197 pel que fa a esments de disputes amb l'infidel presents en la predicació popular. Els apòstols de sant Vicent (sant Pere Màrtir, santa Caterina, sant Esteve) també donen «raons» i discuteixen sobre la Trinitat. Dec aquestes darreres dades a unes observacions de Lluís Cabré.

un curiós grup d'enamorades cèlebres.²⁸ També la Princesa i Plaerdemavida fan alguna mena de representació dramàtica a causa de l'engany de la Viuda Reposada al cap. 283 (*vid.* la nota 9). En aquest context l'episodi del rei Artús dels caps. 189-202 és una mostra més de la intrusió del món del teatre profà cortesà en el nostre llibre; per a la documentació històrica d'aquesta pràctica dramàtica, tan viva a la tardor medieval europea en general i catalano-aragonesa en particular, cal veure Riquer 1990, pp. 150-156 i els diversos treballs on Rafael Beltran explora els ressons de la comèdia elegíaca llatina en el *Tirant* i en la *Celestina*.²⁹

L'adaptació del poema narratiu en vers de Guillem de Torroella, *La Faula* (1375), en l'entremès del rei Artús guanya un punt d'interès pel que fa al paper dels intermediaris culturals catalans al *Tirant*, ara que tenim documentat com Martorell reproduceix textualment algunes frases tant de la *Mort*

²⁸ Es tracta concretament de dones decebudes pels seus amants, cap. 189 (Martorell 1990b, p. 441, vv. 16-22: Ginebra, Isolda, Penèlope, Helena, Briseida, Medea, Dido, Deiamira, Adriana i Fedra. Aquesta mena de llistats eren molt apreciats a l'època. No únicament l'exemple de Fedra i de Ginebra és manipulat cruelment al poema 15 de March, «Si pres grans mals», sinó que el mateix *Tirant* ens dona una llista d'homes decebuts per dones al seu cap. 172: Salomó, Samsó, David, Adam, Virgili, Hipòcrates, Aristòtil. Aquesta llista se sol posar en relació amb una de pràcticament igual que apareix en un poema de Pau de Bellviure citat al *Conhort* de Francesc Ferrer (*Vid.* Ferrer 1989, p. 252). El valor *exemplar* d'aquests llistats és la clau del seu èxit i de les seves metamorfosis literàries i sentimentals (per al sentimentalisme al *Tirant*, *vid.* la nota 13).

²⁹ Beltran 1988, 1989 i 1990; Hart 1989; Hauf 1990a. *Vid.* també Huizinga 1929 i les notes 59 i 60 de Badia 1993, pp. 93-128. Des d'un altre punt de vista cal veure Rico 1982, pp. 91-93 (*vid.* la nota 33). *Vid.* el treball de Grilli en aquestes Actes; aquest mateix estudiós anuncia una nova aproximació al problema per al II Congrés de l'Associació Italiana de Catalanistes (Venècia, març de 1992).

Artu com del *Livre de Lancelot del Lac*. Butinyà 1990, en efecte, localitza una breu cita literal del primer dels textos esmentats al cap. 28 del *Tirant* i Soler, com a corollari del seu treball sobre el *Llibre de l'orde de cavalleria* a Llull 1988, pp. 54-56, ha identificat alguns manlleus del segon als nostres caps. 32-33.³⁰ Els dos rastres de la *Vulgata* arturiana apareixen en

³⁰ Heus ací el *locus* que m'ha assenyalat Soler. Som al final del cap. 32 i al principi del 33 (Martorell 1990b, p. 55, ratlles 15-35): «e no penses que lo cavaller sia de més alt llinatge eixit que los altres, com tots naturalment siam eixits d'una mare. XXXIII. Com l'ermità legí a Tirant lo segon capítol. —Primerament, fon fet cavaller per mantenir e defendre la sancta mare Sglésia —dix l'ermità—, e no deu retre mal per mal, ans deu ésser humil e perdonar liberalment a n'aquells qui l'auran dampnificat, puix vingueren a sa mercè; perquè lo cavaller és tengut defendre la Sglésia, car altrament seria perduda e tornaria a no res. E en lo principi del món, segons se llig en Santa Scriptura, que no era home qui tingués tant atreviment de cavalcar en cavall, fins que foren fets cavallers per subjugar les males gents e foren trobades les armes; puix foren armats, se tingueren per segurs de tots aquells qui contrastar-los volien. E per ço, mon fill, te diré les armes així ofensives com defensives què signifiquen, e la valor de aquelles. Lo cavaller qui les armes porta, no li foren dades sens causa, e són de molt gran significança, que així deu lo cavaller cobrir la santa mare Sglésia [...]».

El primer i el segon passatge del *Lancelot* en prosa que s'hi corresponen observen el mateix ordre dels catalans, però no són consecutius:

«Et tant sachiez vous bien que cheualiers ne fu mie fais a gas ne establis. & non pas por che quil fuissent au commencement plus gentil homme ne plus haut de lignage li vn de lautre. Car dun peire & dune meire descendirent toute gent (Sommer 1910, p. 113). [...] cheualiers fu establis outreement por sainte eglise garandir. Car ele ne se doit deuanchier par armes. ne rendre mal encontre mal. Et por che est a che establis li cheualiers quil garantissee chelui qui tent la senestre ioe quant ele a este ferue en la destre. Et sachiez que au comenchemet si com tesmoigne lescripture. nestoit nus si hardis qui montast sor cheval. se cheualier ne fust auant. Et por che furent il cheualier clame. Mais les armes il porte & que nus qui cheualiers ne soit ne doit porter. ne lor furent pas dounees sans raison. Ains i a raison asses & moult grant senefiance. Li escus qui au col

capítols molt propers del *Tirant*, situats en un sector marcadament doctrinal i exemplar; pel que fa concretament a les frases del *Lancelot* reportades a la nota 30, cal posar de manifest que pertanyen a un fragment de caràcter didàctic del llibre francès que, com mostra Soler al lloc citat, ja havia estat aprofitat per Llull al seu *Llibre de l'orde de cavalleria* de la darrereria del XIII. Això fa sospitar que tal vegada el diàleg teòric i formatiu entre la Dama del Llac i el jove Lancelot, un escarit manual de cavalleria, el text del qual s'entreu al darrera dels textos de Llull i de Martorell, va circular com a opuscle exempt per la Corona d'Aragó a partir del XIII. És inútil especular ara a propòsit de l'existència d'una traducció al català d'aquesta suposada font; Butinyà 1990 disposa d'algunes dades per fer-ho a propòsit de la *Mort Artu* (al seu torn, punt de partida de *La Faula* de Torroella), ja que retroba el mateix manlleu de Martorell a la *Tragèdia de Lancelot* de mossèn Gras. Pel que fa al *Livre de Lancelot del Lac*, però, només sabem que l'únic fragment d'aquesta obra conservat en català (Bohigas 1982, p. 284) pertany a un altre sector de l'extensíssim original francès. L'existència d'un opuscle sobre cavalleria, extret del diàleg didàctic entre Lancelot i la Dama del Llac del *Livre de Lancelot del Lac* faria menys extravagant l'autoria exornativa que el *Dotzè* d'Eiximenis atribueix, com he recordat més amunt, a l'enamorat de la reina Ginebra (*vid.* l'apartat anterior i la nota 21).

Tornant a *La Faula* (*vid.* Badia 1993, pp. 93-128 i Riquer 1990, p. 156, nota 9), la figura d'Artús, heretada del poema de Torroella, al *Tirant* esdevé un oracle capaç de respondre totes les preguntes que se li formulen, talment una «font de

li pent & dont is est couers par deuant. senefie que autresi quil se met entre lui & lescu. autresi se doit metre li cheualiers deuant sainte eglise encontre tous malfaiteurs» (*ibidem*, p. 114).

cavalleria». Al text en vers el rei dels bretons pronunciava unes enigmàtiques sentències morals sobre la decadència dels valors cavallerescos, gràcies a la vidència a través de la fulla d'Escalibor; aquest enginyós procediment, inventat, segons que sembla, per Torroella, al *Tirant* posa en marxa la farsa cortesana de l'oracle que parla des d'un més enllà, alhora fabulós i casolà, tan escaient a la situació festiva en què es desenvolupa l'episodi, i tan semblant també als procediments que fa servir Eiximenis per introduir cites dintre del seu discurs (*vid.* la nota 21). I aquí és útil apuntar que Hauf 1990a parla de la «llicó d'Artús» reunint tots els fragments que se li atribueixen, és a dir el seu parlament inicial i les respostes a les preguntes dels cortesans: la llicó en qüestió no és més que un resum de diversos capítols de la segona part del *Dotzè del Chrestia* de Francesc Eiximenis.³¹

La farsa de Morgana i Artús dona entrada a una cerimònia cavalleresca del més pur estil, en el curs de la qual Tirant, el vescomte de Branches, Diafebus, i Hipòlit pronuncien vots (Riquer 1990, pp. 156-159). L'ambientació arcaïtzant i mítica, propiciada per la recent presència del rei dels bretons, serveix per a mostrar l'adhesió de Martorell als ideals cavallerescos, com han suggerit Brummer 1962 i Miralles 1986. Hauf 1990a, però, detecta i analitza un discurs sobre Fortuna present al llarg dels parlaments de l'entremès del rei Artús. Aquest fil d'argumentació es teixeix amb l'exposició del programa

³¹ Ni l'Eiximenis moralista ni Torroella no figuren a l'article fundacional de Nicolau 1905 sobre les fonts catalanes del *Tirant*, com tampoc no hi figuren els textos de Corella que Martorell barreja amb els d'Eiximenis a la «llicó d'Artús» (per a Corella *vid.* Riquer 1990, pp. 298-301, l'apartat V *infra* i Hauf, en premsa). Per a Eiximenis com a escriptor militar en el *Tirant*, Riquer 1990, pp. 204-213. Hauf 1990a, Renedo 1989 i Badia 1993, pp. 93-128, (*vid.* nota 66) plantegen la qüestió dels manlleus eiximenians de caràcter moral.

ètic de la cavalleria, de font eiximeniana suara esmentada.

La revalidació dels valors cavallerescos que ens ofereix l'entremès del rei Artús, només anecdòticament sentimental i amenaçada tal vegada per una Fortuna inclement, se xifra en el nou heroi Tirant i d'alguna manera connecta amb l'amalagma d'episodis exemplars present, com hem vist, al primer terç de la novel·la, presidits per la figura de Guillem de Vàroic i falcats amb records de la *Mort Artú*, del *Livre de Lancelot del Lac* i, sobretot, del *Llibre de l'orde de cavalleria* lul·lià. Si els models de la part anglesa del *Tirant* ens evoquen arcaics ideals de renúncia i d'ascetisme, que he comentat a l'apartat anterior, el recurs al programa eiximenià de l'episodi artúric situa ara de ple les aspiracions ètiques del cavaller en un context més proper, laic i cortesà, d'acord amb les exigències més pregones del protagonista; no oblidem que Tirant, que ja ha sucumbit a les seduccions de l'amor, ha deixat de ser el desinteressat croat de l'ideal que era abans de conèixer Carmesina (*vid.* la nota 24).

Tot això ens presenta Martorell com un autor laic de ficció cavalleresca del xv que farceix de continguts ideològics l'ossada de la seva narració a partir de moralistes i retòrics que s'expressaven, sovint, en la seva mateixa llengua: Lull, Torroella, Eiximenis i d'altres que veurem als apartats següents. D'altra banda, el paper creatiu dels textos manllevats en la construcció del *Tirant* cada cop es fa més manifest, més enllà de l'advertència mecànica de les «fonts» o «plagis».

IV. POETES, MORALISTES I SERMONS

Els dos moralistes més prolífics de la Corona d'Aragó medieval, Lull i Eiximenis, són presents al *Tirant*. ¿Com explicar, aleshores, coses tals com la coneguda laxitud de Martorell en

qüestions de moral sexual, que contrasta tant amb els asfixiants prejudicis dels clergues coetanis que escriuen sobre la qüestió? Renedo 1989 observa que Martorell coneixia tan bé les restriccions prohibitives del repertori moralitzador a l'ús (sant Vicent Ferrer, Eiximenis) com qualsevol ciutadà dels seus temps, freqüentador d'esglésies i sermons; però Martorell també tenia presents els consells de les arts d'amor medievals, concebudes insistentment sobre el model ovidià del manual del seductor.³² Renedo proposa que la novetat de l'erotisme del *Tirant* s'explica precisament per la manca de models narratius en aquest terreny; les riques llistes de pecats dels clergues i els estímuls a la seducció dels manuals amatoris clàssics i cortesos serien, doncs, el coixí de fons sobre el qual Martorell s'hauria llançat a recrear imaginativament els seus anhels i somnis de cavaller arruïnat i en ple ocàs de la institució (Riquer 1990, pp. 225-230 i 234-237, Chiner, Villalmanzo 1991, pp. 660-661).³³ Només caldria recordar

³² En català tenim textos eròtics de marca ovidiana al *Facet* (Riquer 1964, II, pp. 44-50) i a l'*Ovidi enamorat* de Metge (Metge 1959, pp. *32-*35 i 92-114). Beltran 1990 apunta que els monòlegs de les verges desflorades del *Tirant* i de la *Celestina* remeten a la comèdia elegíaca llatina i, concretament, al *Phamphilus de amore*, la presència del qual en les lletres catalanes medievals trobava a faltar a Badia 1993, pp. 39-71, (*vid.* nota 35). Remeto també al text d'Isabel Grifoll en aquestes Actes. *Vid.* Badia, en premsa.

³³ Com diu el mateix Renedo, però, una d'aquestes situacions eròtiques, l'engany de la Viuda, ha estat posada en relació amb una font clerical. Es tracta d'un suggeriment de Rico 1982, p. 91, que relaciona aquest episodi amb un exemple de predicador: el de l'esposa traïdora que ensutza el tàlem conjugal amb unions monstruoses o especialment repugnants (la perversa Caldesa de Corella seria el model de la «ficció» suggerida per la Viuda a Carmesina i Plaerdemavida). Posats a buscar estímuls literaris en aquest terreny aparentment lliure de fonts concretes de les aventures eròtiques al *Tirant*, resulta suggeridora la proposta de Butinyà 1990: la història de l'adulteri de l'Emperadriu i Hipòlit es pot llegir en clau paròdica sobre la llastimosa i catastròfica de Lancelot i Ginebra a la *Mort Artu*. Una

que a partir del segle XIII l'església difon una interpretació essencialment «naturalista» de les relacions entre home i dona, destinada a generalitzar l'ideal de la continència i a reduir l'amor estrictament a la reproducció de l'espècie; aquesta interpretació, emparentada amb la ciència dels metges i volguement contrària a les perilloses idealitzacions de la *fin amor*, identifica l'amor passió amb un estat psíquic morbós (*amor hereos*) i obre la porta a l'evocació dels «reprovable desordres de la folla amor» (Cátedra 1989; Cantavella, en premsa). Aquest enfocament del problema exclou totes les propostes de veure en el tractament del sexe al *Tirant* influències islàmiques (Bosch 1949-1950, pp. 21-28) o paganes (Pierce 1962): el rerafons «naturalista», l'experiència quotidiana (*vid.* la nota 33), el recurs obligat al llenguatge militar i còmic per parlar del sexe i, segurament, el tarannà burleta del novel·lista (Riquer 1990, p. 240), tan diametralment oposat al del seu il·lustre cunyat Ausiàs March, forneixen una explicació més econòmica (*vid.* Badia 1993, pp. 143-150).

Per aquesta via, doncs, els textos de moralistes detectats al *Tirant* tindrien un paper important en la qualificació, en negatiu, d'alguns aspectes de l'originalitat de l'obra. En qualsevol cas, una de les observacions notables del treball de Renedo és la que assenyala en la predicació un mitjà fonamental

«trufa» que faria bon paper al *Sermó* de Bernat Metge (Badia 1988, pp. 65-75); *vid.* la història de la comtessa de Miravall que conta Estefania al cap. 127 (Martorell 1990b, p. 257, ratlles 29-37), que es diria presa de l'*Espill* de Roig. Remeto també a la nota 17, on es pondera l'ambigüitat de les sortides iròniques del *Tirant*, i la 54, on s'apunta la sospita d'una font d'aquest episodi que remetria al romancer. Ferrando en premsa, tanmateix, gràcies a una solvent aportació documental està en condicions d'assenyalar els lligams entre les aventures eròtiques del *Tirant* i la història real del ducat de Gandia als temps de l'avi de Joanot Martorell (amors adúlter de la duquesa Violant d'Arenós).

de difusió de la cultura doctrinal i moral en l'entorn de Martorell. La historieta de sermó que segons Rico 1982, p. 91, s'oculta darrera de la «ficció» organitzada per la Viuda al cap. 283 per presentar Carmesina com una adúltera als ulls de Tirant (*vid.* la nota 33 i l'apartat anterior), és tan sols una petita mostra del que encara ignorem en el terreny del deute de Martorell amb aquest canal immens de circulació de materials que és la predicació a la baixa Edat Mitjana. I és que, com veurem a l'apartat V, som tot just al començament de l'exploració de les «moltes i diverses lectures» de Martorell (Riquer 1990, p. 184) i dels estímuls culturals diversos que convergeixen en la lletra de la seva novel·la.

Fins ara hom no solia distingir entre les fonts homilètiques en concret i les morals en sentit ampli i no és segur que calgui fer-ho, donada la constant hibridació de materials de tota mena que opera Martorell. Sigui com sigui, heus ací algunes mostres de la generositat del novel·lista en l'acumulació de referents dels que busquem en aquest apartat. Així, per exemple, un dels manlleus del Cerverí moralista detectats des de vella data, el del cap. 172,³⁴ revela ressonàncies inadvertides d'altres escriptors laics catalans amb vessant moralitzador. Carmesina glossa la maldat femenina per dissuadir Tirant d'estimar-la i esgrimeix un pressupòsit bàsic de l'ètica cavalleresca, segons el qual «en una capça no y pot cabre honor e delit» (Martorell 1990b, p. 414, ratlles 27-28). Justament un autor català d'unes dues generacions anteriors a Martorell havia escrit un poema en noves rimades sobre aquesta qüestió: em refereixo al *Debat entre Honor e Delit* de Jau-

³⁴ *Vid.* la nota 36. La Princesa hi argumenta contra les dones i el seu discurs és rebutat al cap. 173 per Tirant, que defensa el gènere femení i, com a conseqüència, el seu amor per la interlocutora. Aquesta darrera ocasió és anàloga a la que impulsa Escariano a fer una llista de dones il·lustres al cap. 309, de la qual parlarem més avall.

me March, que acaba amb una sentència judiciària sobre els dos contendents; un dels punts de la qual fa:

Enapres vull pronunciar
que james abdos no siats
en un hostal, no servesquats
un senyor, car no's pot be far
Delit ab Honor puxa'star
ensemps, sens divisio,
car no son d'una'ntencio.

(vv. 326-332).³⁵

Després d'una sèrie d'arguments antifeministes, entre els quals es compta l'esment de Cerverí que ens ha portat al cap. 172,³⁶ arribem a la conclusió: «per ço dic a vós, Tirant, que deixeu amor e conquistau honor» (*ibidem*, p. 416, ratlles 25-26). La simildadència recorda el títol del poema VIII de

³⁵ Pagès 1945, p. 293. Riquer a la nota de la p. 206 (I. 248-I. 249) de la seva edició del *Tirant* de 1947 esmenta Jaume March a propòsit del seu poema, titulat pels crítics *La Joiosa Garda*, i «lo comte de la Joiosa Garda», cavaller que rep l'Orde de la Garrotera al cap. 85 del *Tirant*. És sabut que aquest sintagma és un record de la *Queste del saint Graal*.

³⁶ «Quan en la roca veuràs, lo pas de la serpent, de la dona sabràs tot son enteniment. Hom no sap l'aucell volant on se posarà, ni el fat del jovancell si bo o mal serà» (Riquer 1974, III, p. 35, nota 1. El text castellà omet la traducció dels versos catalans). Aquests vuit versos de Cerverí reproduïen els proverbis rimats 423 i 424 de Guillem de Cervera, tal com havia dit Nicolau (Nicolau 1905, p. 23). Riquer 1990, p. 186, afegeix un altre manlleu del trobador, detectat per ell mateix el 1947. Es tracta de la resposta de rei Artús (cap. 192) a la pregunta de Fe-sens-pietat a propòsit de «les abominacions de l'hom»: «Savi sens bones obres, vell sens honestat, jove sens obediència, ric sens almoïna, bisbe negligent, rei inic, pobre ergullós, senyor sens veritat, catiu sens temor, poble sens disciplina, regne sens llei» (635). El fragment correspon bastant exactament a uns versos del poema *Lo vers de cels que fan perdre el mon* de Cerverí.

Jordi de Sant Jordi, *Estat d'Honor e d'Amor*, que ens ha estat transmès pel cançoner Vega-Aguiló com si fos un debat entre aquests dos conceptes personificats. Jordi de Sant Jordi, tanmateix, contràriament al *locus* misogin que analitzem, considera que l'amor és un estímul indispensable per a l'exercici de la cavalleria (Riquer-Badia 1984, pp. 147-155).³⁷

I ja que hem esmentat Jordi de Sant Jordi, caldrà afegir que Kathleen McNerney 1983 ha detectat alguns versos del seu company d'armes i cunyat de Martorell, Ausiàs March, posats en boca de personatges del *Tirant*: al cap. 163 Plaerdemavida, per exemple, sembla que coneix la composició I del poeta de Gandia, perquè diu «Almenys que passàs ma vida en durment», frase que correspon al vers 18 d'aquell poema (*vid.* Badia 1993, pp. 167-180). Riquer 1990, pp. 186-187 recull aquesta informació i assenyala que dels manlleus assenyalats per McNerney n'hi ha alguns de més concloents que d'altres: la distorsió es fa inevitable quan hom cita de memòria, com sembla que és el cas que ens ocupa (i probablement de molts d'altres).

Una «font» moral catalana tradicionalment assignada al *Tirant* ens porta des de Nicolau 1905 alhora als caps. 181 i 328, on Martorell posa en boca, respectivament de la Princesa i de Tirant i en contextos molt diferents, un mateix fragment doctrinal sobre «lo major bé d'aquest món»:³⁸ la remis-

³⁷ Per a una anàlisi dels llocs comuns misògins del parlament de Carmesina al cap. 172, Cantavella 1987, II, pp. 337-346. El punt de vista misogin exclou la dona de l'horitzó moral de l'home i, amb ella, el *delit*. Guy de Warwick a *Rommant de Guy de Warwick* 1969, p. 248, i el Jaume Roig del tercer llibre de l'*Espill* (Riquer 1990, p. 240) haurien donat la raó a Carmesina i no a Jordi de Sant Jordi, que defensa uns ideals cortesos on la *fin amor* juga el paper d'estímul a la virtut. *Vid.* la nota 32 i Badia en premsa.

³⁸ Es tracta d'una llista d'opcions per al bé suprem, associades a un o diversos teoritzadors o defensors. Segons els caps. 181 (Martorell 1990b,

sió inicial a la *Doctrina moral* mallorquina, atribuïda a Pacs i datada el 1440, ha estat matisada des de fa anys per Riquer gràcies a la localització d'un passatge paral·lel al *Victorial* de Gutierre Diez de Games (Riquer 1990, p. 185).³⁹

El que em sembla més interessant del debat sobre «lo major bé d'aquest món» és la funció variable que Martorell atribueix a un mateix fragment de prosa moral. Al cap. 181, en efecte, el nostre passatge està englobat en una discussió cortesana presidida per l'Emperador entre l'Emperadriu i Carmesina a propòsit d'Ardiment i Saviesa com a virtuts preferents del perfecte cavaller;⁴⁰ al cap. 328, en canvi, la mateixa argumentació forma part de l'adoctrinament del rei Escariano, que Tirant converteix al cristianisme en el curs de l'episodi presumptament lul·lià, que ja he comentat.

pp. 427-428) i 328 (*ibidem*, p. 689), les riqueses es posen en relació amb Virgili i Cèsar; la cavalleria, amb Lucà; la salut, amb Gal·len i Constantí emperador; l'amor, amb Ovidi i Boccaccio, de qui s'esmenten diverses obres; les «bones costums», amb Cató; la saviesa, amb Aristòtil i Salomó. La confusió del metge de l'escola de Salern al principi del segle XII, Constantí l'Africà, un dels primers traductors llatins de les obres galèniques, i l'emperador Constantí, que dona salut espiritual a l'imperi amb l'edict de 313, juntament amb l'esment de Boccaccio, és una mostra dels orígens clericals tardomedievals de la misteriosa font d'aquest fragment doctrinal, que bé podria figurar en algun capítol eiximenià (Eiximenis, 1986-1987, I, pp. 69-71, 41-120, només glossa la distinció paulina entre saviesa de Déu i saviesa del món; però a I, p. 76, apareix un llistat de savis antics). Les tres opcions de la vida humana discutides per Corella i Escrivà a propòsit de *Lo juí de París* també van en la mateixa línia moralitzant (Badia 1988, p. 163).

³⁹ Per a les relacions del *Tirant* amb aquesta obra, *vid.* l'apartat següent i Riquer 1990, pp. 58-62. El passatge discutit, a Diez de Games 1940, pp. 200-203, cap. 71. El text castellà recull moltes menys dades i ignora Constantí, present també al text de Pacs (Nicolau 1905, p. 26; *vid.* nota anterior).

⁴⁰ El debat s'inicia al nostre capítol i es clou al 186 amb la sentència de l'emperador a favor de Saviesa. *Vid.* el treball d'Isabel Grifoll en aquestes Actes.

La discussió sobre «lo major bé d'aquest món» al *Tirant*, tanmateix, no s'esgota pas aquí. El cap. 221 de l'obra, en efecte, reproduïx una curiosa «oració per posar en sperança a tots los qui de bon cor lo servien [s'entén l'emperador]», pronunciada solemnement per un «sermonador» que parla al poble després de la missa celebrada a Constantinoble l'endemà de les noces de Diafebus i Estefania. Segons se'ns diu explícitament al darrer paràgraf del cap. 220, el sermonador en qüestió ja ha pronunciat una homilia «de vicis e virtuts» després de l'evangeli, per tant al text que llegim seguidament no li toca de ser altra cosa que la transcripció de l'«oració» esmentada. Aquesta és així la primera impressió que hom obté llegint l'exordi (Martorell 1990b, pp. 486-488, ratlles 24-26):

—La mia lengua indocta no seria suficient en recitar los actes virtuosos e de memòria singular que aquest sereníssim, pròsper e poderós senyor, lo senyor Emperador [...].

La *laudatio* de la dignitat imperial que s'inicia amb aquests mots omple poc menys d'una pàgina impresa, i acaba, després d'una cita no identificada de Sèneca,⁴¹ amb l'esment de les tres coses que «per llur excel·lència excel·leixen totes les altres en aquesta vida». L'enunciat d'aquest ternari (menyspreu del món, desig de salvació, il·luminació interior) dóna entrada a un seguit d'enumeracions de to escolàstic.⁴² Des-

⁴¹ «E per ço diu Sèneca que aquell qui és de gran ànimo totes les seus obres són de virtut» (*ibidem*, p. 487, ratlles 12-13). El lloc sembla proper a «Deya Sèneca que consellar grans fets a príncep de poch recapte era portar-lo a gran confusió, car grans fets requeren grans hòmens en saber e en voler, e en gosar e en poder» (Eiximenis 1986-1987, II, p. 111). *Vid.* l'apartat següent. Per a l'omnipresència de Sèneca al xv i per a les dificultats de manejar-la, Fothergill-Payne, 1988, pp. 1-44.

⁴² Els cinc pecats majors dels cavallers «infortunats en armes», les di-

prés d'un breu parèntesi, de què parlaré tot seguit, segueixen «les [tres] coses que deu jurar el cavaller» i les «[cinc] virtuts que ha d'haver el cavaller», la darrera de les quals és amor a la justícia, concepte que permet de cloure l'«oració» amb una falsa cita de sant Joan.⁴³

El contingut dels ítems de les enumeracions esmentades no coincideix literalment amb cap fragment eiximenià que jo conegui, per bé que hi ha reiterades similituds amb la segona part del *Dotzè*.⁴⁴ Sembla, doncs, que el report de l'«oració» introdueix també una part del sermó anteriorment pronunciat sobre vicis i virtuts, ja que així ho fan creure unes paraules del «preicador» mateix:

Ara vull dir hun poch de les donzelles, perquè no sien agreujades. E darem fi al sermó, perquè sien informades de les propietats e nodriments que deuen haver (*ibidem*, p. 488, ratlles 4-6).

vuit «bones costums» aconsellables per als fills dels cavallers, els dotze «nodriments» de les donzelles i les «virtuts», també de les donzelles (*ibidem*, p. 487, ratlles 19-38 i p. 488, ratlles 1-24).

⁴³ «Car diu sent Johan que l'ome just justifica lo malvat» (*ibidem*, p. 488, ratlles 31-32); Riquer 1974, III, p. 148, nota 4: «Este texto, que no es de San Juan, parece una interpretación libre del «Qui iustificat impium, et qui condemnat iustum, abominabilis est uterque Deum», *Proverbia*, 17, 15.

⁴⁴ Així el tercer del pecats dels cavallers infortunats és il·lustrat per Eiximenis 1986-1987, II, p. 437, ratlla 50, lloc on es diu explícitament que els cavallers que jeu amb monges són «infortunats». Les «bones costums» dels cavallers joves i els «nodriments» de les donzelles també responen a l'esperit d'Eiximenis. Per a la necessitat de saber escriure d'uns i altres, *ibidem* I, pp. 194-195 i 196, i Renedo, en premsa; per al capteniment a taula, I, p. 202. *Vid.* també els llocs esmentats a la nota 38.

Per si no fos suficient, hi ha el parèntesi que he anunciat: després del darrer bloc de la primera llista d'enumeracions, les tres «virtuts» de les donzelles, s'intercala un fragment que podria ser el nucli d'un sermó, no de vicis i virtuts, sinó sobre l'amor i el matrimoni, un tema d'altra banda, molt escaient per a l'ocasió:

Diu Ovidi que lo major bé de aquest món és amor, e la Sacra Scriptura ho conferma, car per amor Jhesucrist pres mort e passió, e volgué perdonar al ladre en la creu com li demanà amor e perdó, car lo fruyt de amor és amar Déu e lo proïsme, e de ací se aconsegueix vida perdurable. E lo fruyt d'amor de béns temporals són plaers. E lo fruit d'amor de marit e muller són fills e filles. Aquestes són les virtuts que proceeixen d'amor: franquea, que tot cavaller deu haver, ardiments, cortesia, humilitat, gentil eloqüència, alegria, reteniment, modestia, proesa, paciència, coneixença, discreció, e bon saber e bon coratge animós (*ibidem*, ratlles 17-25).

La cita d'Ovidi amb la seva glossa cristiana té, en efecte, tot l'aire d'un autèntic «tema» de sermó i l'enumeració de virtuts que la segueix podria passar per una *divisio tematis*. La cita d'Ovidi evidentment procedeix d'una de les opcions per al major bé del món esmentades als caps. 181 i 328 (*vid.* la nota 38), degudament amanida ara per a un nou context.⁴⁵ La natura mediata de la citació d'aquest suposat tema, que

⁴⁵ «Hagué-n'i d'altres qui digueren que lo major bé d'aquest món era amor, qui feya viure la persona alegre e graciosa, e li feya exercitar actes virtuosos, dels quals fon Ovidi, qui féu llibres d'amor; e Paris, qui per Elena féu molt honorosos fets» (*ibidem*, pp. 428, ratlles 3-6). «Altres volgueren dir que lo major bé de aquest món era amor, car per amor és l'om alegre e joyós, dels quals Ovidi, qui féu llibres de amor, e micer Johan Bocaci, de Tròyl y de Griseyda, e de Paris e de Elena, de què's feren molt singulars actes» (*ibidem*, p. 689, ratlles 27-30).

ja vaig comentar a Badia 1993, pp. 39-71, va compendiada per una barreja de valors «profans», els plaers de l'amor, i «sacres», la fructificació d'aquest en els fills haguts en el matrimoni.⁴⁶

Heus ací doncs, com el tema de «lo major bé d'aquest món» torna dues vegades més en aquest curiós cap. 221, el qual és un exemple de com el *Tirant*, tal com ens ha arribat, mescla de forma barroera i confusa suggeriments i peces diverses procedents de la cultura literària, filosòfica i clerical. El novellista sembla tenir, però, tan poques ganes de construir una «oració» profana en llaor de l'Emperador o sengles sermons sobre vicis i virtuts o sobre la delicada qüestió de la dignificació matrimonial de l'amor, com el lector corrent dels nostres dies en tindria poques de llegir-se'ls. La dificultat de dividir en paràgrafs el capítol 221 mostra el desfibrament del text que vehicula; l'agencament de Martorell 1990b, pp. 486-488, millora indubtablement la seqüència única de Martorell 1979, pp. 671-674.

I parlant de sermons, al cap. 403 ens en trobem un altre, posat en boca del mercedari fra Joan Ferré, que parla molt bé l'àrab (Martorell 1990b, cap. 402, p. 793, ratlla 29) i que es disposa al segon baptisme en massa de magrebins del cap. 404.⁴⁷ El text, que ocupa tres pàgines, desenrotlla una cadena d'autoritats (sant Agustí, Lactanci, i diversos passatges bí-

⁴⁶ Caldria reexaminar aquestes idees expressades aquí a la llum dels tractats sobre l'amor en el matrimoni del context de Martorell. No tots els tractadistes religiosos es mostren condescendents, en efecte, amb «els plaers», que són fruit de «l'amor de béns temporals»; *vid.* Renedo 1989. Que «lo fruit d'amor de marit e muller són fills e filles» sembla una afirmació «naturalista» treta del pròleg del *Perilhós Tractat del Breviari d'Amor* de Marfré Ermengaud (Càtedra 1989, pp. 46-49).

⁴⁷ Riquer 1990, p. 295, n. 29 assenyala la doble tanda de batejos, ja glossada a l'apartat II, i la possible confusió entre els dos mercedaris que les duen a terme, el del cap. 330 és valencià i el del 404, lleidatà.

blics i evangèlics) amb el propòsit de sancionar l'obligatorietat del primer sacrament per esborrar el pecat original i obtenir la salvació. El plat fort del sermó és, però, una furiosa refutació de la fe de Mahoma, que «és contra tot juí de raó» (*ibidem*, p. 794, ratlla 32), i l'aportació de les tres raons per les quals la fe catòlica «raonablement» «es dita llum de l'enteniment humà» (*ibidem*, p. 795, ratlles 25-26; *vid.* la nota 27). La conclusió és de caràcter més militar que místic: els novells cristians s'han d'enrolar en la reconquesta de l'imperi grec. Em sembla evident, doncs, que l'oràtoria, tant la sacra com profana (*vid.* més avall la intervenció d'Abdal·là Salomó), no està tractada amb realisme al *Tirant*; a menys que no donem per versemblant la identificació dels sermons amb un *continuum* pintoresc i descohesionat, poblat de cites d'autoritat per fer bonic i de divisions de conceptes d'aire vagament escolàstic.

V. EL GRAN MAR DE LA PROSA D'ART

Tot allò que farceix de continguts ideològics l'ossada de la ficció i que Vargas Llosa 1969 va anomenar «la veu» retòrica de la nostra obra (fragments discursius, parlaments, oracions, sermons, diàlegs, debats, parèntesis didàctics, proclames, cartes) constitueix un terreny ideal per a la construcció a partir de l'acumulació de manlleus literals d'altri.

Així, doncs, la primera pàgina del *Tirant* ja és famosa perquè hi podem llegir una dedicatòria «al sereníssimo príncep don Ferrando de Portugal», extreta literalment de la que escriví Enric de Villena per presentar al cavaller valencià Pere Pardo la seva versió catalana i primerenca de *Los dotze treballs d'Hèrcules*. Ara que Càtedra 1988 ha desvelat els misteris de l'original català d'aquest text (Riquer 1990, pp. 275-278),

tenim més lleure per aprofundir en les significacions del manlleu de Martorell. La primera observació a fer és que el nostre escriptor en adaptar el fragment de Villena substitueix l'esment d'Hèrcules pel de Tirant; d'aquesta manera el seu heroi de nova planta és col·locat d'antuvi en la dimensió mítica que la tardor medieval reservava a Hèrcules, a propòsit de la qual escau recordar l'aparició del semidéu antic en la segona divisió mitològica de l'heroi del *Curial* com «lo pus fort e lo pus savi del món» (Badia 1987, pp. 288-289). Per a altra mena d'implicacions relacionades amb Enric de Villena, remeto al treball de Pedro Càtedra en aquestes mateixes Actes.

La circumstància que l'autor de *Los dotze treballs d'Hèrcules* vagi traduir més tard el seu tractat d'exegesi a l'espanyol, idioma en el qual va vehicular tota la seva obra posterior, suggereix el poc transitat tema dels intercanvis culturals entre les corones d'Aragó i de Castella al segle xv. Pel que fa al *Tirant*, doncs, Riquer 1990, pp. 187-189, sistematitza per primera vegada els contactes castellans de Martorell; a banda del *Victorial* de Diez de Games, que he citat més amunt a propòsit del *locus* sobre «lo millor bé d'aquest món», Riquer esmenta una de les historietes del *Libro de los exemplos por A, B, C*, de Clemente Sánchez de Vercial, com a font de l'episodi sicilià del filòsof de Calàbria, i diversos petits manlleus o records d'obres de Joan Rodríguez del Padrón (del seu *Triunfo de las donas*, de la seva traducció-adaptació de les *Heroides* ovidianes, dita *Bursario*). Encara que no hagi estat factible fins ara de parlar de paral·lelismes literals concrets, són interessants les observacions de Beltran 1988 i Beltran 1989 a propòsit de clars punts de coincidència entre el *Tirant* i la *Celestina* de Rojas.⁴⁸

⁴⁸ A l'apartat II ja hem apuntat, per exemple, que cal una monografia sobre el teatre al *Tirant*. Remetem a la col·laboració de Giuseppe Grilli en aquest volum.

Riquer 1990, pp. 189-190, també diu que Martorell coneixia el romancer, tot esgrimint l'escena del cap. 263, on hom canta un romanç de Tristany, que es pot documentar a través del text castellà «Ferido está don Tristán». Cortadellas 1990 posa en relleu que aquest coneixement del romancer per part de Martorell va més enllà de l'episodi suara esmentat. Per exemple al cap. 309 (Martorell 1990b, p. 655), Tirant, ambaixador del Cabdillo, és sotmès a una prova pel rei Escariano: es tracta d'obligar-lo a triar un present entre molts de riquíssims per tal d'obtenir una prova del seu autèntic tarannà moral; Tirant sap escollir les millors viandes i el do més noble: un esparver. Tal com explica Cortadellas, el tema d'aquesta prova, adaptació d'un motiu folklòric universal, apareix, amb uns motius força semblants als del nostre text, en el romanç de *La donzella guerrera*, recollit al *Romancerillo* de Milà.⁴⁹

Riquer 1990, p. 189, quan parla del deute de Martorell amb Juan Rodríguez del Padrón, subratlla que el nostre escriptor utilitza versos d'Ovidi a través de la recreació castellana de les *Heroides* que és el *Bursario*. Wittlin 1989, per la seva banda, crida l'atenció sobre el cas ja detectat de les *Històries troianes* de Guido delle Colonne, presents a la nostra novel·la a través de la famosa versió catalana que en va fer Jaume Conesa al segle XIV.⁵⁰ No és gens sorprenent comprovar que el cavaller

⁴⁹ Al romanç esmentat hom vol desemascarar una donzella vestida de guerrer, però aquesta supera la prova d'agafar les millors viandes d'un àpat que li és ofert (el tema remet a un motiu folklòric, que Stith Thompson cataloga amb la sigla L 212 «Choice among several gifts»). Anna Cortadellas també posa en relació els romanços *La viuda* (en català) o *La muerte ocultada* (en castellà) amb la manera com Carmesina s'assabenta de la mort de Tirant al cap. 472 de la novel·la. Així mateix el romanç *La vella* fa pensar en la història d'Hipòlit i l'Emperadriu, en el seu conjunt i en diversos detalls (*vid.*, però, la nota 33). Pel que fa a Martorell i els romanços, *vid.* l'article de Riquer a «La Vanguardia» del 20 de novembre de 1990.

⁵⁰ Aquesta traducció del llatí al català va ser un *best seller* de la tardor

Martorell feia servir traduccions romàniques de textos llatins: el maneig, ni que fos instrumental, d'aquest idioma era als seus temps privilegi de clergues, metges i juristes. La informació que hem reunit fins ara ens permet d'observar que en el repertori de llibres traduïts usats pel nostre escriptor predominaven les versions al català i que de vegades fins i tot feia servir traduccions catalanes d'obres que hauria pogut llegir tranquil·lament en versió original, com ara el *Tresor* de Brunetto Latini.⁵¹

Un cas prou conegut d'aquesta mediació de les versions catalanes en l'horitzó cultural de Martorell és el de l'epístola XII, 2 de les *Familiars* de Petrarca, coneguda com la *Lletra de reials costums*, que el nostre autor té l'ocurrència de transformar en l'al·locució d'un ambaixador turc simpàtic i savi, Abdal·là Salomó, al cap. 143. Ja hem vist a l'apartat IV que els sermons del *Tirant* poden ser malgirbats i pintorescos. En el cas que ens ocupa la presència d'un moro petrarquista no deixa de plantejar un munt de suggeriments, la majoria val a dir que jocosos.⁵²

medieval catalana, ja que proporcionava una informació sobre el mite de Troia completa, manejable i revestida dels tòpics de la veracitat històrica, de què he parlat a l'apartat I. L'anònim del *Curial* també va ser un entusiasta del notari messinès Guido delle Colonne i també admirava, com Martorell, la descripció d'Helena que aquest va produir segons els canons més estrictes de la *descriptio puellae*. *Vid. Curial* 1930-1933, I, p. 97. *Ibidem* III, p. 255, es compara el «desig conjugal» de Curial i Güelfa amb el que Guido delle Colonne atribueix a Jasó i Medea.

⁵¹ Riquer 1990, pp. 192 i 305-306, prova que al cap. 409 el *Tirant* extracta la versió catalana del *Tresor* de Brunetto Latini, feta per Guillem de Copons; el passatge descriu la geografia d'Etiòpia sense resoldre el problema plantejat a la nota 2.

⁵² La *Lletra de reials costums* va ser copiada, entre altres llocs, al conegut manuscrit 7.811 de la Biblioteca Nacional de Madrid, que conté diverses matèries cavalleresques, entre les quals s'hi compten la correspondència de Martorell i les seves provatures literàries al marge del *Tirant*. Riquer 1990, pp. 185 i 255-256.

¿És que Martorell reia olímpicament davant d'aquella «reverenda letradura» que dona tants mals de cap a l'anònim del *Curial* i als seus exegetes? (Badia 1987 i 1988).

Una enquesta a propòsit de l'ús dels clàssics en Martorell ens mostraria, si més no, que, si bé el nostre autor no s'està d'introduir noms il·lustres d'escriptors del passat amb propòsits més que res decoratius, no mostra cap mena d'inquietud per ser exacte o fidel a la tradició. Ja hem vist de quina manera més vaga i mediatitzada són tractats Sèneca i Ovidi a l'apartat anterior. També hem vist com Riquer 1990, pp. 188-189 retroba dos versos ovidians en la prosa del *Tirant* a través d'una font interposada. El seguiment de les referències explícites a Aristòtil, Boeci, Cèsar, Ciceró, Títus Livi, Lactanci o Virgili dona la mateixa mena de resultats: es fa un ús exornatiu de l'autoritat.

Però aquesta constatació no ho explica pas tot, ja que, com era d'esperar, el *Tirant* és ple de manlleus clàssics no confessats. Així, per exemple, Riquer 1990, pp. 217-218, indica la presència d'una anècdota presa dels *Estratagemes* de Frontí, i reportada també per Eiximenis, al cap. 301 (Martorell 1990b, p. 639, ratlla 27). Tirant, captiu al nord d'Àfrica, surt de casa «e caygué tot stés ab los braços uberts e stesos». Els moros hi veuen un signe de la seva mort propera, però ell diu que l'accident significa que conquerirà tota Barberia. Frontí reporta els casos de sengles caigudes de cabdills amb averany feliç: una d'Escipió (I, 12, 1), que també se situa a l'Àfrica, i una de Cèsar (I, 12, 2). Rosa Maria Pérez Fuster ha fet la prova de contrastar aquest manlleu (i tots els altres que conté el *Tirant* d'aquesta obra) amb la traducció catalana medieval dels *Estratagemes*.⁵³ Les cites, però, són vagues, com pre-

⁵³ A la versió catalana medieval dels *Estratagemes* de Frontí del ms. 6.293 de la Biblioteca Nacional de Madrid, les anècdotes de les caigudes

ses de memòria. La més literal es troba al cap. 288, p. 609, ratlla 36: «E deya Sèsar que lo capità devia tenir aquell consell contra los enemichs, lo qual serven los metges contra les malalties dels hòmens, los quals vencen e sobren algunes vegades amb fam, altres voltes ab ferre». L'esmentada versió catalana, que es conserva al ms. 6.293 de Madrid, fol. 64r (*Estratagemes* IV, 7, 1) és: «Cesar deya que aquel matex concel prenia el contre ls enemichs que prenen molts metges contre les malalties corporals, so es, obrar per fam ans que per ferre».

La prova feta amb Frontí es pot ampliar tant com es vulgui: Albert Hauf aporta en aquestes mateixes Actes el testimoni, fins ara inadvertit, de tres cartes d'amor incloses a la nostra novel·la, fetes a base de retalls de les *Heroides* ovidianes, alguns dels quals apareixen també en obres de Corella. La revelació planteja diversos problemes relacionats amb aquest darrer escriptor i qui sap si també amb el text català medieval de les famoses epístoles llatines fictícies, atribuït a Guillem Nicolau i conservat al manuscrit espanyol 583 de la Biblioteca Nacional de París (*vid.* Badia 1993, pp. 39-71). Un cop duta a terme la penosa recerca de traces de la literatura llatina al *Tirant*, es pot preveure el magnífic calidoscopi que resultarà del recompte final de retalls de clàssics, falses cites bíbliques i fragments romànics variats.

Pel que fa a aquests darrers, per cert, caldria afegir encara algunes observacions. Riquer ha produït, des del 1947 i sobre el canemàs de Nicolau 1905, diversos elencs de les «fonts escrites» del *Tirant*: cada vegada hi ha més fragments romà-

són als fols. 16v-17r. Agradeixo aquesta informació a Rosa Maria Pérez Fuster, que prepara l'edició crítica de l'obra en qüestió. La quinzena de referències a aquest autor que es poden detectar al *Tirant* són totes igualment poc literals.

nic a la llista i ell mateix preveu que en el futur no deixarem d'engruixir-la: «Joanot Martorell era home de moltes i diverses lectures, les quals sovint es reflecteixen al *Tirant lo Blanc*, des de lleus reminiscències a llargs plagis d'obres d'altres autors. És aquest un punt que sospito que amb prou feines està encetat i que reclama més atenció i més estudi» (Riquer 1990, p. 184). D'acord amb aquest programa he volgut completar aquesta conferència amb l'apèndix I, un nou llistat d'«Autors i obres relacionats amb el *Tirant lo Blanc* i discutits en aquest treball». Aquesta feixuga denominació pretén d'evitar els mots «font» i «plagi», que suggereixen la utilització mecànica, vergonyant i delictiva dels manlleus literaris per part de Martorell i convida a considerar que el nostre escriptor treballava, de forma imaginativa i creativa, amb els materials d'altri, perfectament d'acord amb la sensibilitat dels seus lectors i amb les orientacions estètiques de la baixa Edat Mitjana: només cal veure com és fet *Lo Somni* de Bernat Metge. Pel que fa a la primera, recordem l'ús que feien de la nostra novel·la com a recull d'autoritats per a l'entreteniment les dames valencianes de *Lo somni de Joan Joan* (Riquer 1990, p. 242). Pel que fa a les segones, remeto a Badia 1988 i a les opinions de Ferran Valentí que reporto més avall. L'aparença física de l'incunable de 1490 del *Tirant*, amb aquella doble columna de text gòtic i les solemnitats del pròleg i la dedicatòria, l'assimilen a la més «reverenda» de les «letradures». Vid. Badia 1993, pp. 129-138.

Arribats en aquest punt esdevé útil recórrer a un terme de la crítica literària com el d'*intertextualitat* per a designar la variada manipulació de cites implícites i explícites i l'horitzó de les referències textuais; en principi m'atinc a l'accepció laxa i àmpliament operativa del terme que dóna Segre 1985, p. 83: «Questo termine d'introduzione recente sembra coprire con un'etichetta nuova fatti notissimi come la re-

miniscenza, l'utilizzazione (esplicita o camuffata, ironica o allusiva) di fonti, la citazione. La novità del termine, comunque, fa uscire il fenomeno dell'ambito erudito».⁵⁴

Per donar una idea de la complexitat de la feina pendent en la descripció de la intertextualitat al *Tirant*, és bo, doncs, recordar que, pel que fa als escriptors italians, a més del Petrarca llatí ja esmentat, Martorell fa servir textos de Boccaccio i de Dante, com ja ha estat assenyalat des dels temps de Farinelli. Riquer 1990, pp. 190-192, reuneix les notícies conegudes sobre els préstecs del *Decameron* escampats pel *Tirant*,⁵⁵ i també les dades referents a Dante.⁵⁶ No tinc cap dubte que les sospites de Riquer 1990, p. 190, a propòsit dels records de la sàvia i magnífica prosa planyívola de l'*Elegia*

⁵⁴ Segre analitza, *ibidem*, pp. 84-87, el teixit de reminiscències verbals dels primers versos de l'*Orlando furioso*: Virgili, Boiardo, Dante, E. Deschamps... El grau d'elaboració del substrat literari de la prosa del *Tirant* és òbviament molt més baix que el d'una filigrana italiana del segle XVI i els materials manllevats són menys i d'una altra natura.

⁵⁵ «Misser Joan Bocaci» és esmentat com a autoritat al cap. 328 (Martorell 1990b, p. 689, ratlles 29-30): se li atribueixen el *Filocolo* («Tròyl e Griseyda») i notícies sobre París i Helena, que Riquer 1990, p. 190, remet a les *Genealogiae deorum*. Hi ha reminiscències de les novel·les II, 4 i V, 2: la primera apareix al cap. 265 quan hom conta una variant de la història de Landolfo Ruffolo; la segona fa de model per a la descripció del naufragi de Plaerdemavida (caps. 299, 304, 350 i 366). L'inici del pròleg del *Decameron*, «Umana cosa é l'aver compasione degli afflitti [...]», apareix al cap. 355 en boca de Plaerdemavida i també al cap. 301. Quan vaig examinar (Badia 1974-1975, p. 87 i notes 65-69) aquest problema amb relació a la repercussió en les lletres catalanes antigues de la versió del *Decameron* de 1429 vaig arribar a la conclusió que es tractava de referències escadusseres, de manera que els elements són «tan diluïts que es fa difícil de suposar un coneixement de la versió catalana».

⁵⁶ Al cap. 212 apareix la frase «la major dolor que als mesquins és atribuïda [...]» que remet a *Inf.* V, vv. 121-123 i al v. 400, «Oh vosaltres qui passau per la via d'amor [...]», que remet a la cançó de la *Vita nuova*, «Ó voi che per la via d'amor passate».

di *Madonna Fiammetta* en el cos del *Tirant* poden ser confirmades amb facilitat, malgrat l'escassa afinitat de fons del nostre novel·lista amb la moda sentimental que inaugura aquesta obra (*vid.* la nota 13).

Però Dante, Petrarca i Boccaccio poden ser citats també de forma indirecta a través de torsimanys locals anteriors a Martorell. Nicolau 1905 ja va esmentar *Lo Somni* de Metge com a font del cap. 309 del *Tirant*, on l'enamorat Escariano fa un erudit elogi de les dones virtuoses de l'antigor per tal de justificar la seva voluntat de casar-se amb Maragdalena. Heus ací doncs novament un personatge exòtic i pintoresc recitant il·lustres paraules de Petrarca, ja que el text de Metge, manllevat per a l'ocasió, com és prou sabut, és, al seu torn, la traducció d'una altra coneguda epístola familiar de l'escriptor d'Arezzo.⁵⁷ La coincidència entre Escariano i Abdal·là en la vocació petrarquista fa pensar en una troballa imaginativa de Martorell, tan bona, que mereix ser repetida, la qual cosa m'encoratja a complaure'm en el vessant jocós d'aquesta ambigua ocurrència del novel·lista.

No puc passar al darrer punt d'aquest panorama de manlleus, el cas Corella, sense esmentar l'ús que fa Martorell al *Tirant* d'una altra mena de prosa florida preexistent: la de les lletres de batalla i altres documents cavallerescos. Es tracta de materials enumerats per Riquer 1990, p. 187, que reme-

⁵⁷ Riquer 1974 IV, p. 37, nota 21, recorda que és la famosa carta de Petrarca a l'emperadriu Anna, 21, 8 de les *Familiarium rerum*, punt de referència de totes les defenses erudites de la dona de la tardor medieval. A l'apartat anterior he glossat el fragment misogin, de significació contrària a la d'aquest, posat en boca de Carmesina al cap. 172. *Vid.* la nota 37. Cal recordar que els llibres III i IV de *Lo Somni* són un joc d'atac i defensa del gènere femení induït per una discussió sobre la conducta amorosa de Metge: també a *Lo Somni*, doncs, la controvèrsia sobre la dona té a veure amb la seducció. Riquer 1990, p. 184, nota 1, anota altres lleus reminiscències de *Lo Somni* als caps. 153 i 298 del *Tirant*.

ten al famós manuscrit 7.811 de la Biblioteca Nacional de Madrid, que conté diversos textos relacionats amb la vida literària de Martorell (Riquer 1990, pp. 255-256): la lletra del Soldà a Tirant del cap. 135 és treta d'un text reportat per aquest manuscrit; als caps. 146, 149 i 154 hi ha frases tretes de les lletres de batalla que es van intercanviar Joanot de la Serra i Bernat de Vilarig entre 1452 i 1453. En aquest ordre d'operacions literàries és especialment divertit el manlleu que Riquer 1990, p. 228, anomena «autoplagi»: al cap. 152 de la novel·la Martorell reproduïx un fragment d'una de les seves cartes a Joan de Monpalau, on descriu les característiques de l'armament estipulat per a una batalla singular (Riquer 1990, p. 197). No cal dir que aquests darrers fragments acoloreixen magníficament la desfilada de textos aprofitats per Martorell de la qual he parlat més amunt.

Els manlleus de Corella, enemic de les armes i de les dones i enamorat de la sacra teologia i de la poesia, ens situen de nou en el terreny de la retòrica moral i sentimental. Per la meua banda, crec que cal donar per closa l'antiga controvèrsia de dos vessants a propòsit d'aquest autor i Martorell: determinar qui imita qui i descriure la responsabilitat de Galba en relació amb la presència dels textos de Corella dintre del *Tirant*. Pel que fa al segon vessant, opino que la nova argumentació de Riquer 1990, pp. 285-297, a favor de l'exclusió total de Martí Joan de Galba de l'autoria del *Tirant* s'acabarà imposant perquè es fonamenta en la unitat de la novel·la, perfectament explicable des dels perfils de la seva peculiar intertextualitat.⁵⁸

⁵⁸ L'exclusió de Galba com a autor d'una suposada «part afegida» del *Tirant* es el reconeixement explícit per part de Riquer de la natura ambigua, híbrida i mixta de la prosa literària del xv. Riquer va afaïçonar la teoria de la doble autoria i ell mateix l'ha desmentida: el 1990 ja no necessitem ingènuament un segon autor per a donar compte de la diversitat d'una

Sona molt semblant la meua opinió amb relació a l'altre vessant de la qüestió, el dels fragments de text retòric que són alhora al *Tirant* i a les obres de Corella. Riquer 1990, pp. 298-301, deixa definitivament clar que la redacció inicial pertany al mestre en teologia valencià i que qui aprofita el material a posteriori és Martorell.⁵⁹ Vull afegir que la sobreposició de dos fragments de Corella distints a l'interior del discurs d'Esperança contingut a l'entremès del rei Artús al cap. 190 (*vid.* la nota 60 i l'apartat III) remet inequívocament a una manipulació per part de Martorell a partir de dos escrits corellians, les *Lamentacions de Mirra* i l'exordi del

novel·la que, com el *Curial e Güelfa*, no pot ser entesa des de paràmetres renaixentistes i, menys encara, romàntics (òbviament). I amb això excloc també la possibilitat teòrica de la reconstrucció d'un *Ur-Tirant*, defensada repetidament aquests darrers anys per Wittlin (*vid.* aquest mateix volum) i també en uns altres termes per Joan Fuster i Antoni Ferrando a les ponències del IX Col·loqui de l'AILLC. La nova aportació documental sobre l'home que va dur el *Tirant* a la impremta, apareguda el 1990 (Chiner, Villalmanzo 1991), dóna informacions precioses per a reconstruir la relació històrica Martorell-Galba, el qual era un català ric, originari de Gualba de Monseny, veí del germà de Joanot que allotjava el nostre escriptor a València i que li prestava diners. El manuscrit del *Tirant* se'l va quedar Galba per treure'n algun profit econòmic: cap de les argumentacions (per ara de transmissió oral) a favor del fet que haver-lo posseït durant trenta anys signifiqui que l'hagués retocat o ampliat (de Fuster, de Fernando...) no l'he trobada concloent. Esperant la publicació d'uns documents que molts citem d'oïdes, m'atinc a la meua lectura «unitarista», fonamentada en una hipòtesi global sobre la naturalesa de la literatura tardomedieval catalana.

⁵⁹ Els fragments de Corella comptabilitzats en el *Tirant* eren al 1990: al cap. 190, frases de les *Lamentacions de Mirra* i del *Parlament en casa de Berenguer Mercader*; al cap. 323, frases del *Debat epistolar* entre Corella i Carles de Viana; al cap. 473, el plany de Carmesina i el de la *Història de Leànder i Hero*; al cap. 485 l'epitafi dels herois tret d'aquest mateix text. Hauf en premsa ha aportat un bon nombre d'altres testimonis escampats per tota la novel·la; *vid.* Miralles 1991 i Garriga 1991.

Parlament en casa de Berenguer Mercader. Cal observar, a més, que la natura de la manipulació presenta, novament, una intertextualitat confusa de memòria poc fidel.⁶⁰

Acabo amb l'esment d'un lletraferit mallorquí coetani del *Tirant*, que no em consta que tingui cap relació objectiva amb la nostra novel·la: aquell Ferran Valentí que es va esforçar a traduir els *Paradoxa* de Ciceró al català, convençut que aquesta activitat és un acte de probitat intel·lectual. Aquest bibliòfil, deixeble de Leonardo Bruni, com és sabut, va escriure un pròleg a la seva versió on feia un elogi dels escriptors catalans, en la mesura que havien estat capaços de traduir, en sentit latí, a aquest idioma («transferir», diu ell a Valentí 1959, pp. 35-43; és a dir «transportar», «traslladar») alguna mena de contingut doctrinal o moral: tot un programa. Si repassem, doncs, el panorama que fa Valentí de la literatura catalana de la tardor medieval, trobarem alguns dels autors que el *Tirant* feliçment fagocita. L'escriptor a qui es dóna més importància és decididament Ramon Llull, famós per haver transportat al vulgar els misteris de la Redempció amb un nou poderós missatge de salvació. Entre els «propinques a nostra edat» Valentí es decanta decididament pels traductors dels clàssics en sentit més estricte; per això enumera les fonts de *Lo Somni* de Bernat Metge i esmenta a continuació la versió catalana de «lo Troyà», és a dir les *Històries troianes* de Guido delle Colonne.

⁶⁰ Riquer 1990, p. 298. La sobreposició dels dos fragments corellians és consignada a Badia 1993, pp. 93-128 (la primera versió del treball és de 1989). La conclusió és, doncs, que cal revisar la cronologia de Corella amb relació a les dades que ofereix el *Tirant*: és a dir, fer recular la data de tots els escrits de Corella, presents a la nostra novel·la, abans de 1465, nova data de la mort de Martorell (Chiner, Villalmanzo 1991, p. 662). Hauf ha apuntat la possibilitat d'una font comuna preexistent a Corella i Martorell: una mena de florilegi de les *Heroides*...

Valentí proclamava la seva adhesió a un mestre de l'humanisme italià contemporani, Leonardo Bruni, i tenia en la més alta estima les fonts clàssiques. No dubtava, tanmateix, d'incloure Guido delle Colonne a l'olimp dels clàssics, seduït per l'acrítica admiració que el context català coetani professava al notari messinès, *vid.* la nota 50. D'altra banda, acabem de veure que Valentí concebia la contribució a les lletres vulgars en termes de «traducció». I heus ací que en això coincidia amb un conegut truc del novel·lista Martorell, que també necessita fer-nos creure que «tradueix» no solament el *Guillem de Varoic*, sinó també tot el *Tirant* (*vid.* l'apartat I). Si per a Valentí la literatura era traducció per exigència ètica i per devoció clàssica, per a Martorell ho era pel culte a aquella «vera veritat» que els cronistes havien instituït com a model de la narrativa. De tota manera, la coincidència més vistosa entre Valentí i Martorell és el recurs a Llull, un dels escriptors que és a més distància estètica de les pretensions classicistes del primer i de les fabulacions militars i eròtiques del segon. Les coincidències i les divergències només ens parlen d'una cosa, però: Martorell i Valentí enfonsen les seves arrels culturals en la mateixa tardor medieval catalana.⁶¹

VI. CONCLUSIONS

Aquest treball no ha estat concebut com un repàs complet de les anomenades «fonts catalanes» del *Tirant*, sinó que pretén d'introduir unes quantes reflexions sobre la intertextualitat de l'escriptura de Martorell; és a dir sobre l'ús que el novel·lista fa dels textos del seu entorn cultural en la cons-

⁶¹ *Vid.* el treball de Cátedra en aquestes Actes i Badia 1993, pp. 129-138.

truïció de la seva obra. Arribat el punt de les conclusions, el primer que cal avançar és que el text del *Tirant* és un terreny d'hibridacions i convergències de molts materials diversos, la majoria dels quals són patrimoni comú dels escriptors del segle xv català: d'aquí el títol (*vid.* la nota 58).

En els apartats I i II he discutit, en efecte, préstecs que tenen una funció estructuradora del *Tirant*: el model historiogràfic que retrobem darrera del culte a la versemblança, la coincidència de l'esquema narratiu de fons entre el *París e Viana*, el *Curial* i el *Tirant*, els deutes literals i ideològics amb el Llull del *Llibre de l'orde de cavalleria* i teòric de la croada contra l'infidel.

Als apartats III, IV i V, per contra, he volgut resseguir els manlleus que tenen una funció de farciment del *Tirant*: el *rifacimento* de *La Faula* de Torroella en el context de la recepció del material artúric a la cultura catalana, la presència capil·lar —gairebé subliminar— del discurs dels grans moralistes d'expressió catalana del segle xiv, Eiximenis i sant Vicent Ferrer, la poquíssima voluntat oratòria d'alguns sermons del *Tirant*, fabricats a base de retalls dispersos més o menys cultes, la riquíssima vena de petits préstecs, que semblen reportats de memòria, d'autors famosos catalans, castellans, italians o clàssics arromançats, sense oblidar els «autoplàgis» o l'aprofitament de lletres de batalla i altres documents para-jurídics relacionats amb la vida cavalleresca del segle xv.

La inadequació dels termes «font» i «plagi» per a qualificar l'ús de tots aquests materials dintre de la novel·la es pot superar amb el recurs a la noció d'intertextualitat, però el que és realment operatiu és observar com Martorell es construeix com a escriptor al llarg de la seva pròpia obra, la redacció de la qual cal situar entre 1460 i 1465 (Riquer 1990, p. 293; Chinner, Villalmanzo 1991, p. 662). En un capítol fonamental de Martorell 1990 Martí de Riquer ha pogut descriure la gènesi

i l'elaboració del *Tirant lo Blanc* (pp. XXXV-XLVI) assimilant, en un discurs completament nou respecte de Riquer 1990, la desaparició del fals coautor Galba a la noció d'un *Tirant* unitari, que sorgeix d'una intel·ligent manipulació de suggeriments literaris previs i d'altres estímuls contextuais. Així la porositat de Martorell davant de les modes literàries de la València dels anys seixanta del segle XV és el que explica l'evolució de l'estil de l'obra cap a la «valenciana prosa». Riquer parla, en concret, d'un Martorell «convertit» a l'escriptura retoricada gràcies a la fascinació que van exercir sobre ell les barroques novetats de Joan Roís de Corella (Martorell 1990, p. XXXIX). Les aportacions encara inèdites de Hauf a la qüestió, que augmenten el nombre de préstecs corellians al *Tirant*, no fa més que començar a provar la nova via Riquer, que prenc com a base del meu discurs (*vid.* encara la nota 58).

És ara el moment d'introduir un nou petit paral·lelisme entre el *Tirant* i el *Curial*. L'autor d'aquesta darrera obra mostra des de bon començament una preocupació explícita per la dimensió cultural del seu heroi, que es manifesta en termes diguem-ne escolars i filològics; només cal veure com atribueix d'entrada al jove Curial un *curriculum* que el posa en contacte amb les ciències del trivi, la filosofia i la poesia (*Curial* 1930-1933, I, p. 26); més tard ens el presenta capacitat per a comentar l'*Eneida* de Virgili en una traducció aràbiga (*ibidem*, III, p. 111) i, finalment, a través de les dues visions mitològiques (III, pp. 72-91 i pp. 174-179), pretén d'eleva-lo a la categoria dels posseïdors d'una saviesa que és alhora ètica i literària (*vid.* Badia 1987).

Martorell no dóna cap senyal d'atenció a aquestes qüestions, si descomptem la fugissera identificació del seu heroi amb Hèrcules, el semidéu fort i savi, que he esmentat al principi de l'apartat V; no és fins ben al final de la novel·la que n'advertim alguns símptomes. Així Riquer 1990, pp. 295-296,

descriu l'emergència del problema de la intercomunicació lingüística entre personatges d'orígens diversos (anglesos, sicilians, grecs, nord-africans) al cap. 389. Cinc notes de «realisme idiomàtic» són detectades des d'aquest capítol fins al 463, que conté la que m'interessa més. Martorell, en efecte, ens revela els continguts de l'educació de Carmesina en el camp de les humanitats: «per quant la Princesa, perquè era senyora de noble enteniment e discreció [...] sabia parlar la lengua latina per haver après de gramàtica e de poesia [...]» (Martorell 1990b, p. 886, ratlles 4-5). No oblidó que Martorell introdueix aquest detall del *curriculum* escolar de l'heroïna tot explicant que Carmesina i Maragdalena podien conversar pel fet que totes dues havien après llatí; de tota manera l'esment de la «gramàtica» i de la «poesia» ajuda a afigurar-nos l'orgullós cavaller Martorell torbat per les exigències del món de les belles lletres. Després d'haver practicat els seus dominis durant més de nou-centes pàgines el nostre esquerp escriptor s'avé finalment a concedir una mica de versemblança també al món de la «reverenda letradura», tan castigat per l'oratória escabellada que he descrit a l'apartat IV i pels somriures perdonavides que desvetllen certs petrarquistes pintorescos com Abdal·là i Escariano.

Un cop apuntat això, em puc permetre ja d'acabar observant que la diferència fonamental que detecto entre l'ús que fan el *Curial* i el *Tirant* del bagatge cultural clàssic i italianitzant que es posa de moda a la darrereria del XIV a la Corona d'Aragó, és aquesta: l'anònim autor de la primera obra oscil·la entre la reverència sacerdotal i l'enuig dolgut davant d'un cabal d'informacions que el seu escàs llatí no li permet de dominar com voldria (Badia 1988, p. 131); Martorell es mou en una intertextualitat on manlleua, retalla, cus, hibrida, barreja sense inhibicions; quan li convé dóna una impressió superficial d'erudició i saber i, a sobre, practica l'ambigu joc de la ironia.

La rellevància que cal atribuir a la capacitat d'ironitzar de Martorell (Riquer 1990, pp. 223-240, esp. 235-236) es pot detectar també en molts altres sectors de la novel·la; cenyint-nos, però, al terreny de les manipulacions textuais del *Tirant*, la ironia del nostre autor em recorda insistentment, *mutatis mutandis*, l'enginy i la «naturalesa d'anguila» d'un famós notari barceloní que Martorell usa ocasionalment com a pedrera de material retòric. Recordem que el *Tirant* ens ofereix, com els llibres tercer i quart de *Lo Somni*, una diatriba antifeminista (cap. 172) i una defensa exaltada del valor femení (cap. 309), la segona de les quals depèn literalment del text de Metge; com en aquest, d'altra banda, els dos fragments formen part de sengles raonaments respectivament en contra i a favor de l'amor per una dama (*vid.* les notes 37 i 57).

Entenc, en darrera instància, que Metge i Martorell coincideixen en la singular capacitat literària de riure's subtilment del mort i de qui el vetlla sense comprometre la serietat del discurs (almenys en una lectura superficial o encaminada a extreure del discurs una visió del món prèviament assumida). Difereixen, però, en el fet que el valencià sembla voler mantenir l'adhesió a determinats valors ètics, com ara la dedicació desinteressada, gairebé lul·liana, al combat per la justícia i per la fe, per bé que també sembla parlar-nos des d'una mena de «filosofia del desengany» a propòsit de l'eficàcia real de l'aplicació de tals valors; Metge, en canvi, s'esmuny insistentment. Riquer, que no s'oblida mai que cal refutar allò de l'«espíritu burgués y algo prosaico» que Menéndez Pelayo va atribuir al *Tirant* (Riquer 1990, p. 18), insisteix, entre altres coses, en l'animadversió del nostre autor contra els juristes, gremi al qual, com a notari, pertanyia Metge (Riquer 1990, pp. 78, 108). I com que crec que Martorell s'hauria ofès si m'hagués sentit dir el que he dit a propòsit de la seva afinitat amb un home de ploma d'unes dues o tres generacions abans de la

seva, acabaré amb una cita de desgreuge. Diu el rei d'Anglaterra, i ho podria haver copiat d'Eiximenis,⁶² que penjar els juristes que pesquen beneficis personals en les turbulències públiques és una idea excel·lent:

Mon oncle, en lo món no'm podíeu fer major plaer e servir del que fet haveu, per quant aquests hòmens de leys fan richs a si mateix e destroexen tota Anglaterra e tot lo poble [...] (Martorell 1990b, cap. 41, p. 68, ratlles 4-6).

BIBLIOGRAFIA CITADA

- Alonso, Dámaso (1951), «*Tirant lo Blanc*», *novela moderna*, «Revista Valenciana de Filología», I, pp. 179-215.
- Badia, Lola (1974), *Sobre la traducció catalana del «Decameron» de 1429*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», 35 (1973-1974), pp. 69-101.
- Badia, Lola (1987), *La segona visió mitològica de Curial: Notes per a una interpretació de l'anònim català del segle xv*, «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», XIV = «Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit», 6, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 265-292. «Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de desembre de 1985)», Barcelona, PPU, 1988, pp. 157-176.
- Badia, Lola (1988), *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella*, Barcelona, Quaderns Crema, «Assaig», 6.
- Badia, Lola (en premsa), *Tot per a la dona però sense la dona. Notes sobre el punt de vista masculí al «Tirant lo Blanc»*, «Journal of Hispanic Research».

⁶² Eiximenis 1986-1987, II, p. 103, ratlles 47-48; II, p. 237, ratlles 57-60.

- Badia, Lola (1993), *Tradició i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March*, València-Barcelona, Institut de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Bastardas, Carme (1980), *Notes sobre la versió catalana de l'«Arbre des batailles» d'Honoré Bonet*, «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», I = «Homenatge a Josep M. de Casacuberta», 1, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 187-196.
- Bastardas, Joan (1987), *El suïcidi literari de Càmar. Una nota sobre el primer humanisme català en la novel·la «Curial e Güelfa»*, «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», XIV = «Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit», 6, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 255-264.
- Beltran, Rafael (1988), *Paralelismos en los enamoramientos de Calisto y Tirant*, «Celestinesca», XII, pp. 33-53.
- Beltran, Rafael (1989), *Eliseu («Tirant lo Blanc») a l'espill de Lucrècia (la «Celestina»): retrat de la donzella com a còmplice de l'amor secret*, «Miscel·lània Fuster», vol. I, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 95-124.
- Beltran, Rafael (1990), *Las «bodas sordas» en el «Tirant» y la «Celestina»*, «Revista de Filología Española», LXX, pp. 91-117.
- Blandin (1974), *Blandin de Cornouaille*, ed. de C. H. M. van der Horst, La Haia-París, Mouton.
- Bohigas, Pere (1982), *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Bonner, Antoni (1989), *Obres selectes de Ramon Llull*, 2 vols., Palma de Mallorca, Editorial Moll.
- Bonner, Antoni; Badia, Lola (1988), *Ramon Llull. Vida, pensament, obra literària*, Barcelona, Empúries.
- Bosch, Siegfried (1949-1950), *Les fonts orientals del «Tirant»*, «Estudis Romànics», 2, pp. 1-50.
- Brummer, Rudolf (1962), *Die Episode von König Artus im «Tirant lo Blanc»*, «Estudis Romànics», 10, pp. 283-290.
- Butinyà, Júlia (1990), *Una nova font del «Tirant lo Blanc»*, «Revista de Filología Románica», 7, pp. 191-196.

- Butinyà, Júlia (en premsa), *Tres comentaris sobre el «Curial e Güelfa»*, «Revista de Filología Románica».
- Cantavella, Rosanna (1987), *El debat pro i anti feminista en la literatura catalana medieval*, tesi presentada al Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València.
- Cantavella, Rosanna (en premsa), *Terapèutiques de l'«amor hereos» a la literatura catalana medieval*, «Actes del IX Col·loqui de l'AILLC (Alacant, set. 1991)».
- Cátedra, Pedro M. (1983), *Escolios teatrales de Enrique de Villena*, «Serta philologica F. Lázaro Carreter», Madrid, Editorial Cátedra, pp. 127-136.
- Cátedra, Pedro M. (1987), *La obra catalana de Enrique de Villena*, «Homenaje a Eugenio Asensio», Madrid, Gredos.
- Cátedra, Pedro M. (1989), *Amor y pedagogía en la Edad Media (estudios de doctrina amorosa y práctica literaria)*, Salamanca, Universidad de Salamanca.
- Chiner, Jaume; Villalmanzo, Jesús (1991), «Nova biografia de Joanot Martorell», «El món del Tirant», apèndix de l'edició del *Tirant*, fascicle 26 d'«El Temps», València.
- Cortadellas, Anna (1990), *Sobre certes afinitats temàtiques entre el «Tirant lo Blanc» i el romancer*, «Revista de Catalunya», 46, pp. 145-151.
- Curial e Güelfa* (1932), edició de R. Miquel i Planas, Barcelona, «Biblioteca Catalana».
- Curial e Güelfa* (1930-1933), 3 vols., edició de R. Aramon i Serra, Barcelona, Barcino, «Els Nostres Clàssics», 30, 35-36, 39-40.
- Desclos, Bernat (1949-1951), 5 vols., edició de M. Coll i Alentorn, Barcelona, Barcino, «Els Nostres Clàssics», 62, 63, 64, 66 i 69-70.
- Díez de Games, Gutierre (1940), *El Victorial. Crónica de don Pero Niño*, edició de Juan de Mata Carriazo, Madrid, Espasa-Calpe.
- Domínguez, Fernando (1986), «In civitate pisana, in monasterio sancti Domini». *Algunas observaciones sobre la estancia de Ramon Llull en Pisa (1307-1308)*. «Traditio», XLII, pp. 389-437.
- Eiximenis, Francesc (1983), *Lo Crestià*, selecció i pròleg d'A. Hauf, Barcelona, Edicions 62-La Caixa, «Les Millors Obres de la Literatura Catalana», 98.

- Eiximenis, Francesc (1986-1987), *Dotzè llibre del Chrestia, II*, 2 vols., Girona, Diputació de Girona-Collegi Universitari, «Obres de Francesc Eiximenis», 3 i 4.
- Elliott, A. G. (1984), *L'historiador com a artista: manipulació de la història a la crònica de Desclot*, «Quaderns Crema», 9, pp. 27-52.
- Espadaler, Anton (1984), *Una reina per a Curial*, Barcelona, Quaderns Crema, «Assaig», 3.
- Ferrer, sant Vicent (1932-1988), *Sermons*, 6 vols., edició de Josep Sanchis Sivera i Gret Schib, Barcelona, Barcino, «Els Nostres Clàssics.B», 4-9.
- Ferrer, Francesc (1989), *Obra completa*, a cura de Jaume Auferil, Barcelona, Barcino, «Els Nostres Clàssics», 128.
- Ferrando, Antoni (en premsa), *El «Tirant lo Blanc» i la cort de Gandia*, «Actes del IX Col·loqui Internacional de l'AILLC (Alacant, set. 1992)».
- Fothergill-Payne, Louise (1988), *Seneca and Celestina*, Cambridge University Press, «Cambridge Iberian and Latin American Series».
- Garriga, Carles (1991), *Caldesa i Carmesina: Roís de Corella plagiat en el «Tirant lo Blanc»*, «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», XXIII = «Miscel·lània Carbonell», 2, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 17-28.
- Gómez, Xavier (1988), «*Curial e Güelfa*», *petges mitològiques*, «Caplletra», 3, pp. 41-63.
- Gui de Warewic. Roman du XIIIe siècle* (1932-1933), 2 vols., edició d'Alfred Ewert, París, Champion, «Les Classiques Français du Moyen Âge».
- Hauf, Albert G. (1983), *Fr. Francesc Eiximenis, O.F.M., «De la predestinació de Jesucristo», y el consejo del Arcipreste de Talavera «a los que deólogos mucho fundados non son»*, «Archivum Franciscanum Historicum», 76, pp. 239-295.
- Hauf, Albert G. (1986), *Més sobre la intencionalitat dels textos historiogràfics catalans medievals*, «Medieval and Renaissance Studies in Honour of R. B. Tate», Oxford, Dolphin Book, pp. 47-61.
- Hauf, Albert G. (1989), *El parany historiogràfic. Notes al pròleg del «Tirant»*, «Saó», València, febrer, pp. 19-23.

- Hauf, Albert G. (1990a), *Artur a Constantinoble. Entorn a un curiós episodi del «Tirant lo Blanc»*, «L'Aiguadolç», 12-13, pp. 13-32.
- Hauf, Albert (1990b), *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, València-Barcelona, Institut de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, «Biblioteca Sanchis Guarner», 19.
- Hauf, Albert G. (en premsa), *Sobre Joan Roís de Corella i el «Tirant lo Blanc»*, «Actes del IX Col·loqui de l'AILLC (Alacant, set. 1991)».
- Hillgarth, Jocelyn N. (1979-1984), *Los reinos hispánicos*, 3 vols., Barcelona, Editorial Grijalbo.
- Història de París e Viena* (1986), edició facsímil de la impressió gironina de 1495, estudi de Pedro M. Cátedra i M. Prats, Girona, Diputació de Girona.
- Huizinga, Johan (1929), *El otoño de la Edad Media. Estudios sobre las formas de la vida y del espíritu durante los siglos XIV y XV en Francia y en los Países Bajos*, Madrid, Taurus, «Selecta de Revista de Occidente». Reedicions.
- Llull, Ramon (1957-1960), *Obres essencials*, 2 vols., Barcelona, Editorial Selecta.
- Llull, Ramon (1988), *Llibre de l'orde de cavalleria*, edició d'A. Soler, Barcelona, Barcino, «Els Nostres Clàssics», 127.
- Marinesco, Constantin (1953-1954), *Du nouveau sur Tirant lo Blanc*, «Estudis Romànics», IV, pp. 137-203.
- Martorell, Joanot (1947), *Tirant lo Blanch*, edició de M. de Riquer, Editorial Selecta, «Biblioteca Perenne».
- Martorell, Joanot (1974), Joanot Martorell, Martí Joan de Galba, *Tirant lo Blanc*, 5 vols., edició de M. de Riquer, Madrid, Espasa Calpe, «Clásicos Castellanos», 188-192.
- Martorell, Joanot (1979), Joanot Martorell, Martí Joan de Galba, *Tirant lo Blanc i altres escrits de J.M.*, a cura de M. de Riquer, Barcelona, «Clàssics Ariel», 1.
- Martorell, Joanot (1990a), *Tirante el Blanco*, traducció castellana del segle XVI, edició, introducció i notes de Martín de Riquer, Barcelona, Planeta, «Clásicos Universales Planeta», 195.
- Martorell, Joanot (1990b), Joanot Martorell, Martí Joan de Galba,

- Tirant lo Blanc*, edició d'Albert Hauf, 2 vols., València, Conselleria de Cultura, «Clàssics Valencians», 7 i 8.
- McNerney, Kathleen (1983), *Tirant lo Blanc Revisited: A Critical Study*, Michigan Consortium for Medieval and Early Modern Studies, «Medieval and Renaissance Monograph Series, 4».
- Metge, Bernat (1959), *Obras de B. M.*, edició, traducció, notes i pròleg de Martí de Riquer, Barcelona, Universitat de Barcelona, «Biblioteca de Autores Barceloneses».
- Mir, Josep M. (1989), *La marrada africana de Tirant*, «Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura», a cura d'Antoni Ferrando i d'Albert Hauf, vol. I, Barcelona, Departament de Filologia Catalana (Universitat de València)-Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 85-94.
- Miralles, Carles (1986), *Raons de Mirra en boca d'Esperança (Sobre un altre plagi de Roís de Corella en el «Tirant lo Blanc»)*, in *Eulàlia. Estudis de Literatura Catalana*, Barcelona, Edicions del Mall, «Sèrie Assaig», pp. 51-62.
- Miralles, Carles (1991), *Raons de Mirra en boca de Carmesina (Encara un altre plagi de Roís de Corella en el «Tirant lo Blanc»)*, «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», XXIII = «Miscel·lània Carbonell», 2, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 5-16.
- Nicolau d'Olwer, Lluís (1905), *Sobre les fonts catalanes del «Tirant lo Blanch»*, «Revista de Bibliografia Catalana», V, pp. 5-37.
- Pagès, Amédée (1945), *La Vesió de Bernat de So. Debat entre Honor e Delit de Jacme March*, Tolosa, Privat.
- Piccat, M. (1987), *El planh per la caiguda de Constantinoble*, «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», XV = «Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit», 7, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 55-84.
- Pierce, Frank (1962), *The Role of Sex in the «Tirant lo Blanc»*, «Estudis Romànics», X, pp. 291-300.
- Renedo, Xavier (1989), *De libidinosa amor los efectos*, «L'Avenç», 123 (febrer), pp. 18-23.
- Renedo, Xavier (en premsa), *Llegir i escriure a la tardor de l'Edat Mit-*

- jana*, «Actes del IX Col·loqui de l'AILLC (Alacant, set. 1991)».
- Rico, Francisco (1982), *Primera cuarentena*, Barcelona, El Festín de Esopo.
- Riquer, Martí de (1964), *Història de la literatura catalana*, 3 vols., Barcelona, Editorial Ariel.
- Riquer, Martí de (1990), *Aproximació al Tirant lo Blanc*, Barcelona, Quaderns Crema, «Assaig», 8.
- Roís de Corella (1913), *Obres de J. Roís de Corella*, publicades amb una introducció de R. Miquel i Planas, Barcelona, «Biblioteca Catalana» [de R. Miquel i Planas].
- Rommant de Guy de Warwick et de Herolt d'Ardenne, Le* (1969), edició de D. J. Conlon, Chapel Hill, University of North Carolina Press.
- Runciman, Steven (1973), *Historia de las cruzadas*, 3 vols., Madrid, Alianza Editorial, «Alianza Universidad», pp. 59-61.
- Sansone, Giuseppe E. (1963), *Medievalismo nel «Curial e Güelfa»*, in «Studi di Filologia Catalana», Bari, Adriatica, pp. 205-242.
- Segre, Cesare (1985), «Testo letterario, interpretazione, storia: linee concettuali e categorie critiche», *Letteratura Italiana*, IV L'Interpretazione, Torí, Einaudi.
- Sobré, Josep Miquel (1978), *L'èpica de la realitat. L'escriptura de Ramon Muntaner i Bernat Desclot*, Barcelona, Departament de Filologia Catalana (Universitat de Barcelona)-Curial.
- Soler Llopart, Albert (1989), «Mas cavaller qui d'açò fa lo contrari. Una lectura del tractat lul·lià sobre la cavalleria», «Estudios Lulianos», 29, pp. 1-23 i 101-124.
- Sommer, H. Oskar (1910), *The Vulgate Version of the Arthurian Romances*, vol. III: *Le Livre de Lancelot del Lac*, part I, Washington.
- Thompson, Stith (1955), *Motif-Index of Folk-Literature*, 6 vols., Bloomington, Indiana University Press.
- Turró, Jaume (1991), *Sobre el «Curial», Virgili, Petrarca*, «Homenatge a Joan Fuster», III, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 149-168.
- Valentí, Ferran (1959), *Traducció de les Paradoxa de Ciceró. Parla-ment al gran e general consell*, text, introducció i notes de Josep Maria Morató, Barcelona, «Biblioteca catalana d'obres antigues».

- Vargas Llosa, Mario (1969), *Lletra de batalla per «Tirant lo Blanc»*, Barcelona, Edicions 62, «L'Escorpí», 7.
- Vicens Vives, Jaume (1956), *El segle xv. Els Trastàmares*, Barcelona, Editorial Vicens Vives.
- Wittlin, Curt (1989), *La influència lingüística de la traducció catalana de les «Històries Troianes» sobre el «Tirant lo Blanc»*, «Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. VIII Àrea. 7 Història de la Llengua», edició a cura d'Antoni Ferrando, València, Institut de Filologia Valenciana, pp. 751-757.
- Yates, Alan (1980), *Tirant lo Blanc: the Ambiguous Hero*, «Hispanic Studies in Honour of F. Pierce», Sheffield, pp. 181-198 (edició en català in «L'Espill», 6-7, [1980], pp. 23-39).

APÈNDIX I

AUTORS I OBRES RELACIONATS AMB EL TIRANT LO BLANC I DISCUTITS EN AQUEST TREBALL

A. AUTORS I TEXTOS CATALANS

- Bellviure, Pau de, citat al *Conhort* de Francesc Ferrer, III, n.28.
- Blandin de Cornualha*, I, n.14; II, n.24.
- Cerverí de Girona, *Lo vers de cels que fan perdre lo mon. Proverbis* de Guillem de Cervera, IV, n.36.
- Complants a la lamentable presa de Constantinoble*, I, n.11.
- Curial e Güelfa*. Comparteix la versemblança i l'esquema narratiu amb el *Tirant*, I, V, n.50. La «reverenda letradura» al *Curial* i al *Tirant*, VI.
- Desclot, Bernat, *Crònica*. Model de relat versemblant i font de material narratiu, I.
- Doctrina moral* atribuïda a Pacs, IV.
- Eiximenis, Francesc, *Autoritats exornatives*, II, n.21. Manlleus en l'episodi del rei Artús, III. Eiximenis com a font d'episodis bèl·lics

- i de temes morals, III, n.31; IV, n.38, 41 i 44. Idees sobre l'amor i el matrimoni, IV; V; VI, n.61.
- Ferrer, Francesc, *Conhort*. Vid. Bellviure, Pau de. *Romanç de la armada del soldà contra Rodes*, I, n.2.
- Ferrer, Vicent. Sants disputant amb l'infidel, III, n.27. Idees sobre l'amor i el matrimoni, IV.
- Galba, Martí Joan de, V.
- Gassull, Jaume, *Lo somni de Joan Joan*. Recepció del *Tirant*, V, n.54.
- Gras, Mossèn, *Tragèdia de Lancelot*, III.
- Història de Jacob Xalabín*. Novel·la cavalleresca catalana, I, n.1.
- Història de París e Viana*. Semblança dels esquemes narratius del *Tirant*, del *Curial* i del *París* amb exclusió de l'episodi nord-africà, comú a les obres del xv, I, n.14; VI.
- Llull, Ramon, *Liber de fine*, II, n.16. *Llibre de l'orde de cavalleria*. Manlleus literals. El Guillem de Vàroic del *Tirant*, vist com un «heroi lul·lià», que renuncia al segle. Al marge de la seva faceta d'enamorat, Tirant és un altre Guillem desinteressat (vid. episodis nord-africans), II. *Llibre del gentil e dels tres savis*, II. Tirant, apòstol laic, «explica» la Trinitat, II, n.27. Esment d'arguments «de raó» per provar la fe, IV. Llull esmentat per Ferran Valentí, V.
- March, Ausiàs, Poema 15, III, n.28. *Loci marquians al Tirant*, IV.
- March, Jaume, *Debat entre Honor e Delit*, IV. La *Joiosa Garda*, n.35.
- Martorell, Joanot, *Lletres de batalla*, del ms. 7.811 de la Biblioteca Nacional de Madrid, V.
- Metge, Bernat, *Sermó*, IV, n.33. *Lo Somni*, V, n.57; VI.
- Muntaner, Ramon, *Crònica*. Model de relat versemblant i font de material narratiu, I, n.8.
- Perellós, Ramon de, *Viatge al Purgatori de sant Patrici*. Relats de viatges i crònica novellada, I, n.1.
- Roís de Corella, Joan. Frases a l'episodi d'Artús, III. Martorell imita Corella. *Lamentacions de Mirra. Parlament en casa de Berenguer Mercader. Debat Epistolar. Història de Leànder i Hero*, V, n.59 i 60; VI.
- Romanç de l'armada del Soldà contra Rodes*, I, n.2.

Romanços: *La donzella guerrera, La viuda, La vella* (del *Romançerillo catalán* de Milà), V, n.49.

Sant Jordi, Jordi de, *Estat d'Honor e d'Amor*, IV.

Serra, Joanot de la, autor de lletres de batalla del ms. 7.811 de la Biblioteca Nacional de Madrid, V. *Vid.* Vilarig, Bernat de Torroella, Guillem de, *La Faula*, III.

Vilarig, Bernat de, autor de lletres de batalla del ms. 7.811 de la Biblioteca Nacional de Madrid, V. *Vid.* Serra, Joanot de la Villena, Enric de, *Los dotze treballs d'Hèrcules*, V.

Valentí, Ferran, emet judicis sobre la literatura catalana del seu temps, V.

B. TRADUCTORS I TEXTOS TRADUÏTS AL CATALÀ

Arbre de Batalles d'Honoré Bouvet. Traducció anònima, II, n.20.

Conesa, Jaume, traductor de les *Històries troianes*, V.

Copons, Guillem de, traductor del *Tresor* de Brunetto Latini, I, n.2; V, n.51.

Decameron català, V, n.55. *Vid.* Boccaccio.

Facet, III, n.32.

Frontí, *Estratagemes*, versió anònima del ms. 6.293 de la Biblioteca Nacional de Madrid, V, n.53.

Lletra del Soldà de Babilònia al rei de Xipre, del ms. 7.811 de la Biblioteca Nacional de Madrid, V.

Lletra de reials costums. Versió anònima de l'*Epístola familiar* XII, 2 de Petrarca, V.

Mandeville, Joan de, *Viatges*. Versió anònima, I, n.3.

Martorell, Joanot, traductor del *Guillem de Vâroic*, II; V.

Metge, Bernat, *Ovidi enamorat*, III, n.32. *Lo Somni*, traducció de l'*Epístola familiar* 21,8 de Petrarca, V, n.57.

Nicolau, Guillem, traductor de les *Heroides* d'Ovidi, V.

Valentí, Ferran, traductor dels *Paradoxa* de Ciceró, V.

C. TEXTOS EN LLENGÜES DIFERENTS DEL CATALÀ I AUTORS ESMENTATS

Agustí, Sant, IV.

Alighieri, Dante, n.7; V, n.56.

Aristòtil, V.

Boeci, V.

Boccaccio, Giovanni, *Elegia di madonna Fiammetta*, I, n.13; V.

~~Filocolo~~, V, n.55. *Decameron*, V, n.55. *Genealogiae deorum*, V, n.55. *Flóstrala*

Cèsar, V.

Ciceró, V. *Vid.* Valentí, Ferran, traductor, V.

Colonne, Guido delle, *Historia destructionis Troiae*, V, n.50.

Diez de Games, Gutierre, *Victorial de Pero Niño*, I; IV, n.39; V.

Ermengau, Matfre, *Breviari d'amor*, n.46.

Estatus de l'Orde de la Garrotera, II, n.20.

Exemplum homilètic que és font de la «ficció» de la Viuda, IV, n.33.

Frontí, *Estratagemes*, V, n.53.

Gui de Warwic, poema narratiu del segle XIII, I, n.10; II.

Lactanci, IV; V.

Latini, Brunetto, *Tresor*, V, n.51.

Livi, Titus, V.

Livre de Lancelot del Lac, III, n.30.

Livre des faits de Jacques de Lalaing, I.

Livre des faits du bon messire Jean le Maigre, dit Boucicaut, I.

Monmouth, Godofred de, *Historia regum Britanniae*, n.10.

Mort Artu, La, III.

Ovidi, falsa cita, IV, n.45. Versos solts, V. *Heroides* [Rodríguez del Padrón], V. *Metamorphoseon*, V, n.59 i 60 [Roís de Corella].

Petrarca, Francesc, *Familiarum rerum* 12,2 i 21,8, V, n.57.

Queste del saint Graal, La, n.35.

Rodríguez del Padrón, Juan, *Triunfo de las donas*, V. *Bursario*, V.

Rojas, Fernando de, *Celestina*, V, n.48.

Roman de Guy de Warwic et de Herolt d'Ardenne, novella del segle XV, I, n.10, n.20, n.37.

Romance: «Ferido está don Tristan».

Sánchez de Vercial, Clemente, *Libro de los exemplos por A,B,C*, V.

Sant Joan, falsa cita, IV.

Santa Escripura, II.

Sèneca, IV, n.41; V.

Virgili, *Aeneidos*, I, n.13; V.

Vulgata artúrica, vid. *Livre de Lancelot del Lac*, *La Queste del saint Graal*, *La Mort Artu*.

APÈNDIX II

FILIACIÓ TEXTUAL DELS MANLLEUS DEL LLIBRE DE L'ORDE DE CAVALLERIA DE LLULL AL GUILLEM DE VAROIC DE MARTORELL

Tradició ms.:

C: ms. 12 de la Biblioteca de Catalunya; segle xv.

A: ms. III de l'Ateneu Barcelonès; segle xv. És fragmentari; el text comença a meitat del pròleg, amb les paraules: «lo cavaller hoy parlar de cavalleria e remembrà».

F: ms. 9 de la Biblioteca de sant Francesc de Palma; segle xvi.

R: Fons del Gran Priorat de Jerusalem, secció II, armari 32, lli-gall 12, sig. 692 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó; segle xv. Es trac-ta d'un fragment de la II i de la III part, i d'un altre de la V i de la VI part.

M: ms. 1070 de la Biblioteca Pública de Palma; segle xviii. És una còpia directa de C, feta pel pare Antoni R. Pasqual.

Confrontació dels fragments del *Guillem de Varoic* extrets del *Llibre de l'orde de cavalleria* amb els manuscrits d'aquest.

Els passatges del *Guillem de Varoic* que es corresponen al *Llibre de l'orde de cavalleria* són els que segueixen; cito segons l'edició de P. Bohigas, *Tractats de cavalleria*, «ENC», Barcelona, 1947: de la p. 43, línia 12, fins a la p. 44, línia 4; també en aquesta darrera

pàgina, les línies 13 a 22. De la p. 57, línia 9, fins a la p. 65, línia 1. Corresponen tots al pròleg i primer capítol de l'opuscle lul·lià.

La primera de les llistes confronta les lliçons del *Guillem* quan hi ha una divergència respecte a C i una concordança amb A. La se-gona, quan hi ha una concordança amb C i una divergència respecte a A. Les xifres del marge corresponen a la pàgina i ratlla de l'edició d'«ENC» del *Guillem de Varoic*.

Vid. l'apartat II i, especialment, la nota 19, on s'exposen les con-clusions d'aquesta confrontació duta a terme per A. Soler.

Llista I

Guillem de V.

60.9	de cavalleria	ms. C	ms. F
60.13	mantenir	de cavalleria	de cavalleria
60.14	deffalliment	mantenir	mantenir
61.1	del orde	deffalliment	mancament
61.4	e orde	de l'orde	del orde
61.6	e merçè	e orde	e orde
61.7	per ço com	e merçè	e la mercè
62.24	veritat	per ço com	per ço com
63.4	milanars	veritat	veritat
63.4	casun	millanars	millenars
63.18	Qui vol, donchs	casun	casun
64.18	orde de cavalleria	Qui vol, donchs	Qui vol, donchs
64.24	E com senyoria	orde de cavalleria	orde de cavalleria
		E com senyoria	E com senyoria

Llista II

59.18	a cavaller	a cavalleria	a cavalleria
60.11	Car	com	com
60.14	que fa	que sia	que fa

60.18	les costumes	los costums	los costums
61.5	que'm faça	que'm fassen	que'm fasse
61.8	l'orde	la orde	l'orde
63.2	per minvament	privament	absencia
64.10	ensenyament	ensenyaments	criansa
64.11	Guarda, scuder	Guarde't escuder	Guarde't scuder
64.12	car, si tu est	car com est	per com tu est
64.13	qui's	que's	qui's